

KÖLTŐ

Üdvözlégy, jól bírod e vad hegyi úton a járást
szép öregember, szárny emel-é, avagy üldöz az ellen?
Szárny emel, indulat úz s a szemedből lobban a villám,
üdvözlégy, agg férfiú, látom már, hogy a régi
nagyharagú próféták egyike vagy, de melyik, mondd?

PRÓFÉTA

Hogy melyik-é? Náhum vagyok, Elkós városa szült és
zengtem a szót asszír Ninivé buja városa ellen,
zengtem az isteni szót, a harag teli zsákja valék én!

KÖLTŐ

Ismerem ős dühödöt, mert fennmaradott, amit írtál.

PRÓFÉTA

Fennmaradott. De a bűn szaporább, mint annak előtte,
s hogy mi a célja az Úrnak, senkise tudja ma sem még.
Mert megmondta az Úr, hogy a bő folyamok kiapadnak,
hogy megroggyan a Kármel, a Básán és a Libánon
dísze lehervad, a hegy megrendül, a tűz elemészt majd
mindent. S úgy is lőn.

KÖLTŐ

Gyors nemzetek öldösik egymást,
s mint Ninivé, úgy meztelenül le az emberi lélek.
Mit használtak a szózatok és a falánk fene sáskák
zöld felhője mit ért? hisz az ember az állatok alja!
Falhoz verdesik itt is, amott is a pötty csecsemőket,
fáklya a templom tornya, kemence a ház, a lakója
megsül benne, a gyártelepek fölszállnak a füstben.
Égő néppel az utca rohan, majd bűgve elájul,

s fortyan a bomba nagy ágya, kiröppen a súlyos ereszték
s mint legelőkön a marhalepény, úgy megzsugorodva
szertehevernek a holtak a város térein, ismét
úgy lőn minden, ahogy te megírtad. Az ősi gomolyból
mondd, mi hozott most mégis e földre?

PRÓFÉTA

A düh. Hogy az ember
újra s azóta is árva az emberforma pogányok
hadseregében. — S látni szeretném újra a bűnös
várak elestét s mint tanu szólni a kései kornak.

KÖLTŐ

Már szóltál. S megmondta az Úr régen szavaiddban,
hogy jaj a prédával teli várnak, ahol tetemekből
épül a bástya, de mondd, évezredek óta lehet, hogy
így él benned a düh? ilyen égi, konok lobogással?

PRÓFÉTA

Hajdan az én torz számat is érintette, akárcsak
bölc Izaiásét, szénnel az Úr, lebegő parazsával
úgy vallatta a szívem; a szén izzó, eleven volt,
angyal fogta fogóval s: „nézd, imhol vagyok én, hívj
engem is el hirdetni igédet”, — szóltam utána.
És akit egyszer az Úr elküldött, nincs kora annak,
s nincs nyugodalma, a szén, az az angyali, égeti ajkát.
S mennyi az Úrnak, mondd, ezer év? csak pille idő az!

KÖLTŐ

Mily fiatal vagy atyám! irigyellek. Az én kis időmet
mérném szörnyű korodhoz? akár vadsodru patakban
gömbölyödő kavicsot, már koptat e röpke idő is.

PROFÉTA

Csak hiszed. Ismerem újabb verseid. Éltet a méreg.
Próféták s költők dühe oly rokon, étek a népnek,
s innivaló! Elhetne belőle, ki élni akar, míg
eljön az ország, amit ígért amaz ifju tanítvány,
rabbi, ki bétöltötte a törvényt és szavainkat.
Jöjj hirdetni velem, hogy már közelít az az óra,
már születőben az ország. Hogy mi a célja az Úrnak, --
kérdém? lásd az az ország. Utrakelünk, gyere, gyűjtsük
össze a népet, hozd feleséged s mess botokat már.
Vándornak jó társa a bot, nézd, add ide azt ott,
az legyen ott az enyém, mert jobb szeretem, ha göcsörtös.

A Nyolcadik ecloga a fogoly költő legszabadabb verse. A fogságra csupán az idegen, szerbiai tájra utaló „vad hegyi út” emlékeztet. A világot, igaz, még javában háború dúlja, a hit „a bűnös várak elestében” és a szabadulásban mégis erősödött. Radnóti — mint Tolnai Gábor mondja — éppen azon a napon /1944. augusztus 23-án/ fejezi be a Nyolcadik ecloga végső változatát, mikor a román fasizmus letette a fegyvert. A hír futótűzként terjedt el még aznap a bori foglyok között, akik ekkor már a hazaindulás tervéről is tudtak. Természetesen nem napi hírek mitoválták Radnóti utolsó eclogáját. /Első változata már július 22-én elkészült./ Am az új remények is sarkallhatták a végső megformálás befejezésére. Hiszen aligha lehet véletlen, hogy az elhurcoltatása után írt, két egyértelműen derülátó verse /a másik a Levél a hitveshez/ akkor keletkezett, mikor a hazatérés — úgy látszott —, hamar elközelítő valóssággá válik.

Barak, kerítés, örök eltűnnek e versben. A költő az önpusztító világ romjai felett találkozik Náhúm prófétával. Itt

is — mint Iroust írja Giotto képeiről — a jelkép nem jelkép-
ként, hanem valóságként volt ábrázolva.^{65/} A Biblia mitosza
költői valósággá válik. S könnyen lehet, hogy maga a próféta
valóságos modellekhez kötődik
alakja is. Bori Imre a gornjaki kolostor körüli hegyi utak ih-
letéről beszél, „amelyen nagyszakállú, próféta kinézésű kalu-
gyerek járnak-kelnek”. Tolnai Gábor pedig — bori utazásáról
beszámolva — arról ír, hogy ha Radnótiék nem is érintették a
mű elkészültéig Gornjakot, ám Náhum alakja /külsődlegesen/ még-
is kapcsolódnak az ortodox kereszténységhez. Az Officina-^{képes} köny-
vek Magyarok és délszlávok című kötetét említi /amelyet Radnó-
ti ismert/; s a címlapján látható ^{Orhvide} szent Náhummal /pravoszláv
szent!/ véli kapcsolatba hozni a névválasztást. — A magunk ré-
széről nem mennénk ilyen messzire, hiszen a bibliai Náhum sze-
repe /megjósolta Ninive pusztulását/ már önmagában elegendő
személyének felidézéséhez.^{66/} Ha pedig mégis ortodox pap lett
volna alakjának külső ihletője — ami azon a vidéken nagyon is
elképzelhető — úgy nem feledhetjük: a próféta versbéli megszól-
lítása, „szép öregember”, utalhat a 'kalugyer' szó görög erede-
tére /kalogerosz = szép öreg/. S talán azért is választotta Ná-
humot, mert a név vigasztalót jelent. — Mindehhez azután „a
bűnös várak elestét” és az eljövendő szabadságot ígérő Náhum
meg Ézsaiás könyvének felidézése, s újraolvasása a Bibliában,
és íme, előttünk a lírai hitel. Kialakul az imagonárius pár-
beszéd a költő és a próféta között.

Üd-vöz-légy, jól bí-rod e vad he-gyi ú-ton a já-rást

- - | - - | * u u | - u u | - u u | - -

szép ö-reg-em-ber, szárny e-mel-é, a-vagy ül-döz az el-len?

- * u | - - | - u u | - u u | - u u | - u

Szárny e-mel, in-du-lat, úz s a sze-med-ből lob-ban a vil-lám,

- u u | - u u | - u u | - - | - u u | - -

204
üd-vöz-légy, agg fér-fi-u lá-tom már, hogy a ré-gi
- - | - | - u u | - - | - u u | - u

nagy-ha-ra-gú pró-fé-ták e-gyi-ke vagy, de me-lyik, mondd?
- u u | - - | - - | - u u | - u u | - -

A próféta megszólítása ünnepélyes. A metrum — miként az egész költeményben —, itt is segít kifejezni az érzést, a hangulatot. A leglüktetőbb, négy-négy daktilussal, a csodás jelenség okát kérdező, s a választ megadó, második és harmadik sor, míg a negyedik, az archaikus köszöntést megismétlő, a leglassúbb, a legünnepélyesebb. Majd megszólal ama — Radnóti verseiből már régen ismert — prófétai harag, amelyet a költő e sorral — „Szárny emel, indulat úz s a szemedből lobban a villám” — s a „nagyharagú” jelzővel már előre jelez.

Hogy me-lyik-é? Ná-hum va-gyok, El-kós vá-ro-sa szült és
- u u | - - | - u u | - - | - u u | - -

zeng-tem a szót asz-szír Ni-ni-vé bu-ja vá-ro-sa el-len,
- u u | - - | - u u | - u u | - u u | - u

zeng-tem az is-te-ni szót, a ha-rag te-li zsák-ja va-lék én!
- u u | - u u | - u u | - u u | - u u | - -

Vészt jósló már a próféta önmegnevezése is. A választ fenyegető kérdés vezeti be. S félelmetesen visszafogott feszültségű a név felfedésének sora; szinte robbanásra kész az a szigorú arány, amelyet a három daktilusi lábat követő három spondeus biztosít. Mintha csak azért teremődött volna ez a szabályosság, hogy a „zengtem” igével bevezetett két sornak lehetősége legyen a detonációra. Mert már maga ez az ige is — emberi beszédre alkalmazva — hatalmas feszültséggel tölti fel az első, véle kezdett sort /akár az imént a „szemedből lobban a villám” képi hatása tette/. Holott a „zengtem” első előfordulásakor csupán egy egykor elhangzott fenyegetést idéz. Ám a következő

sorban ez felfokozódik. És nemcsak az öt daktilussal, hanem a szavak erejének megnövelésével. A zengő szóból zengő isteni szó lesz, s ilyen előzmények után már alig tűnik fel az archaikus szöveggörnyezetben a méregzsák köznapi metaforájának az átváltoztatása, amely minden további dühkitörést félelmetesen előlegez: „a harag teli zsákja valék én”. — A nagyharagú Náhúm pedig így ír könyve kezdetén: „Ninive terhe; az elkosi Náhúm látásának könyve. Buzgón szerető és bosszúálló Isten az Úr és telve haraggal /.../”

A költőnek ismert a próféta ősi haragja, írása azonban hasztalan maradt fenn, a korcs emberiség ebből mit sem tanult. Ezért idézi fel az egykori isteni fenyegetést, előkészítve a költőnek a maga Ninivéjét felpanaszoló szavait.

Is-me-rem ős dü-hö-det, mert fenn-ma-ra-dott a-mit ír-tál.
 - u u | - u u | - - | - u u | - u u | - -

A drámai reagálás sorát érzékletessé teszi a 'mert' kötőszó utáni /a harmadik láb thesise utáni/ szünet, sormetszet, mert így a megokolás nagyobb nyomatékot kap. Az ősi düh ismerete és a fennmaradott írás közötti okságot mintha aláhúzná az azonos metrika a metszet mindkét oldalán. — Ezt követi az isteni fenyegetés felidézése.

Fenn-ma-ra-dott. De a bűn sza-po-rább, mint an-nak e-lőt-te,
 - u u | - u u | - u u | - - | - u u | - u

s hogy mi a cél-ja az Úr-nak, sen-ki-se tud-ja ma sem még.
 - u u | - u u | - - | - u u | - u u | - -

Mert meg-mond-ta az Úr, hogy a bő fo-lya-mok ki-a-pad-nak,
 - - | - u u | - u u | - u u | - u u | - u

hogy meg-rogy-gyan a Kár-mel, a Bá-sán és a Li-bá-non
 - - | - u u | - u u | - - | - u u | - u

203
dí-sze le-her-vad, a hegy meg-ren-dül, a tűz el-e-mészt majd
- u u | - u u | - - | - u u | - u u | - -

min-dent. S úgy is lón.
- - | - - | -

Ez igen dinamikus metrikájú rész képi gazdagsága Náhum könyvéből ered. „Hosszútűrő az Úr és nagyhatalmú, és nem hagy büntetlenül. /.../ Megfeddi a tengert és kiapasztja azt, és minden folyamot kiszáraszt. Elfonnyad a Básán és a Kármel, és a Libanon virága elfonnyad. A hegyek reszketnek előtte és a halmok szétmállanak. Tekintetétől megrendül a föld és a világ, és minden ami rajta él. Ki állhatna meg haragja előtt, és ki bírhatná ki búsulásának tüzét? Heve szétfoly, mint a láng, és a kőszálak is szétporlanak tőle.” /I; 3-6./^{67/} — A költő pedig elmondja, hogy mint ismétlődnek meg a Náhum leírta borzalmak az ő korában.

Gyors nemzetek öldöszik egymást

s mint Ninivé, úgy meztelenül le az emberi lélek.

A lemeztelenült emberi lélek itt az elaljasodás jelképe, s azé a szegényé, amelyről — az Úr lemeztelenítette emberekre mutatva — Náhum is beszél: „Ímé, rád török, azt mondja a Seregek Ura, és orcádra fordítom ruhádnak alját, és népeknek mutatom meg meztelenségedet, és országoknak gyalázatodat.” /3; 5./

— „Mit használtak a szózatok és a falánk fene sáskák / zöld felhője mit ért?” — hangzik a költő kétségbeesett kérdése. S ez, nem csak a 'falánk' jelzővel, de az 'f' hangok alliterációival is a Sik Sándor magyarította CIV. zsoltárra mutat. Az Úr „Szóllott, s falánkul földeikre / Sáskák serege szállt alá.” S ehhez képest csekélyebb jelentőségű, hogy a sáskák — más jelentéssel — Náhumnál is előfordulnak két helyütt. /3; 15, 17./

Az iménti kétségbeesett kérdést pedig így értelmezi a költő:

209
„hisz az ember az állatok alja”. S ez utóbbi, borzalmas metaforát úgy bontja ki, hogy a maga korának nap mint nap megélt, modern háborús poklára vetíti rá a Náhumét.

Falhoz verdesik itt is, amott is a pötty csecsemőket.

fáklya a templom tornya, kemence a ház, a lakója
megsül benne, a gyártelepek felszállnak a füstben,
Égő néppel az utca rohan, majd bűgva elájul,
s fortyan a bomba nagy ágya, kiröppen a súlyos ereszték
s mint legelőkön a marhalepény, úgy megsugorodva
szertehavernek a holtak a város térein, ismét
úgy lőn minden, ahogy te megírtad.

Valóban úgy lőn minden. „Pusztító jön fel ellened /.../ mert
rablók rabolták ki őket, csemetéiket pedig kivágták. Vitézeinek
pajzsa veres, katonáinak ruházata bíborszínű, hadiszekere acél-
tűzben ragyog fegyverkezése napján, és a dárdákat rengetik. Az
utcákon robognak a szekerek, összeütköznek a piacokon, tekin-
tetők mint a fáklyák, futkosnak mint a villámok.” /2; 1-4./
— Gyermekgyilkosság. Radnóti korának mindennapos eseménye.

„Falhoz verdesik itt is, amott is a pötty csecsemőket.” — A
betlehemi gyerekgyilkolást már huszonkét évesen így tárja elénk,
egy hasonlatban, az itteni „pötty csecsemők” szóhasználatot is
előrevetítve, a Három részlet egy nagyobb lírai kompozícióból sorait-
ban:

Mégis, fűzek alá bújok előled
én, mint Mária régen, mikor
az isteni pöttyel menekült,
katonák szemes lándzsái elől
a szélverte, csúnya vidéken!

„Kisdedeik is falhoz verettek minden utca sarkán ...” — ol-
vassuk Náhumnál /3; 10./. Náhum borzalmas látomása mellett
Heródes gyermekgyilkosságára gondolunk, de gondolhatunk Cs.

Szabó László emlékezésére is, aki leírja: a háború elején, hogy Lengyelország lerohanása került szóba, Radnóti indulatos lett s néhány verslábát vetett papírra. „Szabad ossziáni versmérték]... De ha akarod: tülekedés, vágta, taposás, elnyújtott jajgatás. A betlehemi gyerekgyilkolás. Az, ami most folyik a világban.” — tette hozzá magyarázatképp.^{68/} És Radnóti modern pusztulás-képeivel olykor még a testamentumi szörnyűségek leírásán is túltenni látszik. Az égő utcán rohanó nép helyett ez a félelmes névcseré olvasható: „égő néppel az utca rohan, majd bűgva elájul.” S az akusztikai hatás is ijesztő. Harsány hang, szirénaüvöltés hallatán jő⁶⁹ el a pillanatnyi, fiktívnek ható csend, mert amint az utca „bűgva elájul”, máris „fortyan a bomba nagy ágya, kiröppen a súlyos ereszték”. Az öt daktilussal is félelmetessé tett bombázás következtében pedig „mint legelőkön a marhalepény, úgy megzsugorodva / szertehevernek a holtak a város térein”. E hasonlat borzalmával talán csak Ézsaiás versenghet. „A bűnösöknek holttestök szemétként fekszik az utcán” /5; 25./.

Másutt meg imígyen: „Megöltjeik temetetlen maradnak, hulláik bűze felszáll, és hegyek olvadnak meg vérök miatt.” Ehhez képest Radnóti Első eclogájának ez a sora: „annyi halott hever ott, hogy nincs aki eltakarítsa” — halványnak tűnik. Ám Radnóti, vagy igazabban szólva a XX. századi történelem állja a versenyt. „/.../ hallgatag / férgék másznak szét a meszsi réteken / és lassan szétrágják a végtelen / sort fekvő holtakat” — olvastuk a Háborús naplóban. A Nyolcadik ecloga sorait pedig — „megmondta az Úr régen szavaidban, / hogy jaj a prédával teli várnak, ahol tetemekből / épül a bástya” — Náhum könyve hitelesíti: „Jaj a vérszopó városnak! Mindenestől hazug és erőszakkal telve, és nem szűnik rabolni. Ostor-csattogás, kerék-zörgés zaja; dobogó ló, robogó szekér; Törtető lovag,

kardok villogása, dárda villanása, sebesült tömegek, holtak sokasága, nincs számok az elesetteknek; megbotlanak hulláikban." /3; 1-3./ Így a bibliai naturalizmus találkozása egy másikkal, amelyet kora kényszerített ki Radnóti Miklósból, az idill-költőből. Igaz, láttuk, már régen meg kellett tanulnia: „Virágszülőként kezdtem én el, de fegyverek / között neveltek engem gyilkosok...” /Írás közben/.

Mindezek a borzalmak adják okát a próféta visszatérésének „az ősi gomolyból a földre”. A düh hozta vissza, a már látott harag, az évezredek óta lángoló. S ez örök indulat éltetőeréről a próféta a költő kérdésére elmondja:

Haj-dan az én torz szá-mat is é-rin-tet-te a-kár-csak
 - u u | - - | - u u | - - | - u u | - u

bölcs I-za-iá-sét, szén-nel az Ur, le-be-gő pa-ra-zsá-val
 - u u | - - | - u u | - u u | - u u | - u

úgy val-lat-ta a szí-ve-m; a szén iz-zó, e-le-ven volt,
 - - | - u u | - u u | - - | - u u | - -

an-gyal fog-ta fo-gó-val s: „nézd, im-hol va-gyok én, hívj
 - - | - u u | - - | - - | - u u | - -

en-gem is el hir-det-ni i-gé-det", szól-tam u-tá-na.
 - u u | - - | - u u | - - | - u u | - -

És a-kit egy-szer az Ur el-kül-dött, nincs ko-ra an-nak,
 - u u | - u u | - - | - - | - u u | - u

s nincs nyu-go-dal-ma, a szén, az az an-gya-li, é-ge-ti aj-kát.
 - u u | - u u | - u u | - u u | - u u | - -

S meny-nyi az Ur-nak, mondd e-zer év? csak pil-le i-dő az.
 - u u | - - | - u u | - - | - u u | - u

Az itteni igen emelkedett ünnepélyességet a metrum is sugallja. A lassú ünnepélyesség megfelel az okfejtő jellegnek, az elhivatás történetének. A kezdő sor elbeszélő jellegét sejteti az a

208

— korábban más szerepet játszott — arányosság, amely három daktilust követő három spondeusi lábbal építkezik. /Ugyanez megtalálható az ötödik és a nyolcadik idézett sorban./ Az ünneplés fokozza a lassításnak a negyedik sorban látható módja, ahol két daktilust fog közre egy-egy spondeus. S fenségesen követi a metrum a prófétai küldetés és az öröklét kapcsolatát a hatodik sorban, ahol a gyors indítás /két daktilus/ meg a — kötelező — ötödik daktilusi láb, tehát ez a mozgalmasság veszi körül a küldetés két spondeus lassú ütemével fémjelzett méltóságát. A csillapíthatatlan tettvágy sorát /a hetediket/ pedig öt daktilus „nyugtalansága” teszi még érzékletesebbé.

Mint Trencsényi Waldapfel Imre írja,^{69/} e rész eredete Észaiás könyvében található /VI; 5-8./.

„Akkor mondék: Jaj nékem, elvesztem, mivel tisztátalan ajkú vagyok és tisztátalan ajkú nép közt lakom: hisz a királyt, a seregek Urát láták szemeim. És hozzám repült egy a szeráfok közül, és kezében eleven szén vala, a melyet fogóval vett volt az oltárról; és illette számat azzal, és monda: Imé ez illette ajkaidat, és hamisságod eltávozott, és bűnöd elfedeztetett. És hallám az Úrnak szavát, aki ezt mondja vala: Kit küldjek el és ki megyen el nekünk? Én pedig mondék: Imhol vagyok én, küldj el engemet.”

Hogy itt prófétáról és költőről egyaránt szó van, annak vershéli bizonyosságát is látjuk alább: „Próféták s költők dühe oly rokon”. De ezt mutatja eclogánk egyik remekművű elődje is, a Lapszéli jegyzet Habakuk prófétához /1937/, amelyben a költő a prófétához szól, de nem őt szerepelteti, hanem magáról beszél; ama tüzes harapásról, amely az ő elhivatottságát pecsételte volt meg.

Városok
lángoltak,
robbantak
a faluk!
légy velem
szigoru
Habakuk!

Kihúlt már,
fekete
a parázs;
bennem még
lánggal ég
a tüzes
harapás!

Ételem,
italom
keserű.
Kormozz be
talpig te
fekete düh!

Ő is az Úr elhivatottja, — költő.

És akit egyszer az Úr elküldött, nincs kora annak,
s nincs nyugodalma, a szén, az az angyali, égeti ajkát.

Bori Imra írja, hogy Náhúm „anti-Jónás”.^{70/} De, tegyük hozzá, nem csupán azért, mert Jónás „rühellé a próféataságot”. Hiszen az ő történetének ez csak egy része. A nagyobb ellentét Babits Jónása és Radnóti Náhuma között nem itt van. Sokkal inkább abban, hogy Jónás ideje véges, Náhumé pedig végtelen. Az Úr, Babits művében — hogy megkegyelmezett Ninivének — így

elmélkedik: „Van időm, én várhatok. / Előttem szolgáim, a századok, / fujják szikrámat, míg láng lesz belőle; / bár Jónás ezt már nem látja, a dőre. / Jónás majd elmegy, de helyette jó más, / így gondolá az Ur; csak ezt nem tudta Jónás.” — Radnótinál az örök élet örökké sugárzó költői-prófétai erőt jelent. Babitsnál azonban a véges emberi erők sokasága tölti be a végtelenség Urának akaratát. Mondhatnók, hogy Radnóti szemlélete romantikusabb Babitsénál. Pedig volt, hogy ő maga is érezte a Jónás szűkreszabott idejét:

1.

Kis réten ülök, vállig ér a fű
s zizegve ring. Egy lepke kószál.
S zizegve bomlik bánatom, a nap
felé az útról könnyü por száll.

Leül a fű is, fényes szél taszítja,
az égi kékség ráncot vet fölöttem,
apró neszek s apró szöszök repülnek
a fák közt, merre verset írva jöttem.

2.

Szavak érintik arcomat: kökörcsin, —
suttogom, — s te csillogó, te kankalin,
Szent György virága, Péter kulcsa te!
hullámos folt az árok partjain!

S ha elvirítsz, majd jön helyedre más,
törökszegfű jön, apró villanás!

Fölállok és a rét föláll velem.
 A szél elült. Egy kankalin kacsint.
 Elindulok s a másik oldalon
 a hullószirmu törpe körtefák
 hirdetik, hogy úgysincs irgalom.

De jön helyükre más. Megyek
 és jön helyemre más. Csak ennyi hát?
 akárha vékony lába tűnő csillagát
 a hóban ittfeledné egy madár...

 Micsoda téli kép e nyárra készülésben!
 és szinte pattog újra már a nyár.

✱

Bokor mozdul s a fúvó napsugáron
 egy kismadár megrémült tolla száll.

/Koranyár, 1939./

— „De jön helyükre más. Megyek / és jön helyemre más. Csak ennyi hát?” Valóban csak ennyi?

És akit egyszer az Úr elküldött, nincs kora annak /.../
 A választottnak pedig „nincs nyugodalma, a szén, az az angyali égeti ajkát.” Próféta ajkáról hangzik el amaz Arany János-i Mindvégig, a Radnóti egész életét meghatározó, mindvégig alkotás, költői helytállás hitvallása. Ebből merített mindig erőt, s ez volt és maradt végső önigazolása. 71/

Az, hogy Isten Ur a végtelen időn, s hogy a pillanat szorításából csak e végtelen időhöz lehet fellebbezni, ez pedig egyaránt kitetszik a Mindvégig eszmeiségét maga is valló Babits

és Radnóti művéből. Az Ur mondja Jónás könyvében: „s negyven nap, negyven év, vagy ezer annyi / az én szájamban ugyanazt jelenti.” Radnóti Náhuma pedig így idézi a XC. zsoltárt:

S mennyi az Úrnak, mondd ezer év? csak pille idő az!

Mert a XC. zsoltár bibliai szavai szerint „ezer esztendő annyi előttd, mint a tegnapi nap, a mely elmúlt, és mint egy őrjárási idő éjjel.”^{72/} Ugyanerről olvashatunk Péter apostol második levelében /3; 8./: „Egy nap az Úrnál olyan, mint ezer esztendő, és ezer esztendő, mint egy nap.” S ez, az enyészet fenyegette ember zsoltára /katolikus számozás szerint a

LXXXIX./ Sik Sándor — Radnóti által jól ismert — Zsoltároskönyvében még érzékletesebb:

A te szemedben ezer év

Akár a tegnap, tovatűnik,

Mint egy éjőrség, elenyész.

Elfoszlik, mint a hajnalálom,

Elhervad, mint a fűnek sarja nyáron.

Hajnalban sarjad, fölvirul,

Estére fonnyad, elkonyul.

Radnótiban azonban sok éve már a maga „pille ideje”, s az öröklét kettőssége munkál.

Órákat élő lepke szállt le rám

s időtlen éltü csillag nézett:

mennyi az, amennyit eddig éltem?

huszonkilenc év? hófehér enyészet

dédelget, ringat s úgy emel fel,

mint gyöngye pehelyhet lassu szél,

lassan és borzalmas kényelemmel. /.../

A lepke meghal s lám az égi fény

az vándorol időkön által,

nagy folyók tünődve egyre folynak,
s deltáiknál iszap zsong fodros háttal,
víz álmodik a sűrű ringó
nád közt s a fényben föllebeg
a nap felé egy rózsaszín flamingó.

/Huszonkilenc év, 1938/

Az idő folytonossága az enyészet és az öröklét kettősségében jelentkezik. Az idő végtelenjét sejteti — Tamás Attila megálapítása szerint ~~(sajátosságok Radnóti Miklós lírájában)~~ — a Hasonlatokban érzékeltetett „folyton gyűrűző idő” és mások.^{73/} S ha az imént, a Huszonkilenc évben a „hófehér enyészet” szélységes játékvá válhatott is a költő élete, de ez az emelő idő — ismét Tamás Attilát idézzük — jelentkezik az örök művészi létet igazoló Nem bírta hát... soraiban: „A munkáló idő emel ma már, / hiába omlik rád sír földje most...” Majd a Negyedik ecloga időkérdésével folytatódik Tamás Attila gondolata; ismét az emelő, tovavivő időt hangsúlyozandó: „Miért vett mégis karjára az idő — kérdezi a költő a Negyedik ecloga elején, hogy majd eljusson a törvény megfogalmazásáig: »emelt s leejt a hullámzó idő...«”

De — tegyük hozzá —, át is hágja a törvényt, ha nem is másíthat rajta. Tudja ugyan: „Ring a gyümölcs, lehull, ha megérik; / elnyugtat majd a mély, emlékkal teli föld.” Ám ezt követi a végső fellebbezés, amaz Ézsaiástól eredő prófétai harag, — „Imé, az Úr neve jó messziről, haragja ég és sötét gomolygó füstje; ajkai rakvák haraggal, és nyelve, mint emésztő tűz!” /30; 27./ — amely erőt ad, akárha a végső dolgok utánra is.

De haragod füstje még szálljon az égig,
s az égre írj, ha minden összetört!

213

Ezt kísértette meg már — a náhumi, „égi, konok lobogással”
fölfakadó dűhre mutatón — kifejezni az 1941-ben írott Blóhang
egy monodrámához vallomásában:

Még csönd van, csönd, de már a vihar lehell,
érett gyümölcsök ingnak az ágakon.

A lepkét könnyű szél sodorja, száll.

Érik bennem, kering a halál.

Ring a gyümölcs, lehull, ha megérik.

Füstölög a halál. Élni szeretnék.

Lélek vagyok. Arkangyalok égi haragja

ég bennem, riaszt a világ.

A mulandóság törvényét áthágó ars poétikává azonban a Negyedik
eclogában lett a kép és a gondolat.

KÖLTŐ

Még csönd van, csönd, de már a vihar lehell,
érett gyümölcsök ingnak az ágakon.

A lepkét könnyű szél sodorja, száll.

A fák között már fuvall a halál.

És már tudom, halálra érek én is,

emelt s leejt a hullámzó idő;

rab voltam és magányom lassan

növekszik, mint a hold karéja nő.

Szabad leszek, a föld feloldoz,

s az összetört világ a föld felett

lassan lobog. Az írotáblák elrepedtek.

Szállj fel, te súlyos szárnyú képzelet!

A HANG

Ring a gyümölcs, lehull, ha megérik;
elnyugtat majd a mély, emlékekkel teli föld.
De haragod füstje még szálljon az égi,
s az égre írj, ha minden összetört!

Evvel az ars poétikával, a Mindvégig ars poétikájával aztán el is jut a végtelen partjaira, az örök felé. E partoknál, igaz, egy pillanatra meghököl. „S mennyi az Úrnak, mondd, ezer év? csak pille idő az!” — vallja a próféta. A költő önnön sorsára mutató válasza, a mulandó élet zsoltárának e visszhangját hallván, kétkedő, ijedt.

Mily fi-a-tal vagy a-tyám! i-ri-gyel-lek. Az én kis i-dő-met
- u u | - u u | - u u | - u u | - u u | - u
mér-ném ször-nyü ko-rod-hoz? a-kár vad-sod-ru pa-tak-ban u
- - | - u u | - u u | - - | - u u | - u^{74/}
göm-bö-lyö-dő ka-vi-csot, már kop-tat e röp-ke i-dő is.
- u u | - u u | - - | - u u | - u u | - u

A sorok ritmusának nyugtalanságát az enyészet fenyegetése okozza. E helyütt válik a mű személyesen líraiává és jut el a közösség mélypontja után az egyén mélypontjához. Itt, az első sor a maga öt daktilusával olyan, mint mikor hirtelen megszalad a szívverés, hogy a következőben már zaklatottá, zilálttá váljék ez a szívdobogás. A harmadik idézett sor pedig az enyészet tényét jelzi az emberi kinyilatkoztatás bizonyosságával, s ezt látszik hangsúlyozni a metszet előtti és utáni lábak azonossága. — Valóban az egyén mélypontja ez. Ám mégis van feloldódás. Az Ur küldöttjének nincs kora, s ilyen küldött a költő is. Néki, az enyészet tudatától megriadó embernek mondja a próféta: „Csak hiszed. Ismerem újabb verseid. Éltet a mérég. / Próféták a költők dühe oly rokon, étek a népnek, / s innivaló!” És erről az örök idejű költőről vallott — mint Borri Imre mondja — már a Sik Sándornak írt Köszöntőben is.

Ötven év?

kit ünnepeltek, annak nincs kora.

A költő hangja száll,
visszhangja támad s hallható
a néma s mégis harsogó időben.

Mit is jelenthet húsz, vagy ötven év?

múlt és jövő századok sora?

A költő oly idős, amennyi a világ,
foglyul nem eshet, s röptének néha tág
a horzsoló közel s a föld felett
a csillagrendszerek hona
moccanni néki szűk lehet. /.../

Ötven év?

nem azt köszöntöm én a költő ünnepén,
költőnek nincs kora.

Ma gyermek még és új játéokra kész,
egy pillantás, és újra régi mester,
aki a gyermek századot tanítja,
tapasztalt bölcshez illő türelemmel.

Bori Imre, aki könyvében — evvel az idézettel — a rokonságot a Köszöntő és a Nyolcadik ecloga között megmutatta, méltán tartja a Sík Sándor születésnapjára készült költeményt a mindenkori költő Radnóti alkotta természetrajzának, — ars poétikának.^{75/} Valóban, mi is lehetne ez más? „Költőnek nincs kora.” Babitsról írta: „oly időtlen vagy te, mint a csillagok.” /Csak csont és bőr és fájdalom/ — Vagy mi más lehetne e gondolat a Köszöntőből: „A költő /.../ foglyul nem eshet”. Foglyul eshetett Batsányi? A rab és a madár költője? Aki A mester és a tanítványban irodalmunkban talán elsőként fogalmazta meg a költő — Radnóti által oly mesterien megérezkített — benső szabadságát.² Vagy foglyul eshetett — a Radnóti által is /s

aligha véletlenül/ fordított — André Chénier, aki — volt róla szó — verset írt a vérpad árnyékában? A Nyolcadik ecloga pedig — mint előrevetítettük — az elhurcolt költő legszabaddabb verse. E szabadság a vers zárásában, Náhum végső, patinás veretű és megszenvedett örömtől súlyos mondataiban ér el a csúcsára.

/.../ Ismerem újabb verseid. Eltet a méreg.

Próféták s költők dühe oly rokon, étek a népnek,
s innivaló! Élhetne belőle, ki élni akar, míg
eljön az ország, amit ígért amaz ifju tanítvány,
rabbi, ki bétöltötte a törvényt és szavainkat.

Ki legyen hát „amaz ifju tanítvány”? Ifjú, tehát Náhum és a többi ószövetségi próféták történeti idejéhez képest eljövendő. Ez pedig a Messiás, akit éppen ezért az Ószövetség prófétái gyakran illetnek, mint ifjút Csemete névvel. Például Ézsaiásnál /4; 1./. A másik megnevezés: rabbi, vagyis mester.

Krisztus megszólítása ez, az Újszövetségben. A Mester a gyakoribb Károlinál, de a Radnóti használta rabbi is szerepel, például János Evangéliumában /1; 39./. Majd a tanítvány minősítése következik: „ki bétöltötte a törvényt és szavainkat”. Az Ószövetség törvényeinek és a próféták messiást jósló szavainak bétöltőjére utal Radnóti Náhuma. A törvényt betöltő Messiasról az Ótestamentum számos helyén olvashatunk, így Ézsaiás könyvében is /42; 1, 3./. Máté evangéliumában pedig Krisztus mondja: „Ne gondoljátok, hogy jöttem a törvénynek vagy a prófétáknak eltörlésére. Nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább hogy betöltsem.” /5; 17/

Próféták s költők dühe oly rokon, étek a népnek,
s innivaló! Élhetne belőle, ki élni akar, míg
eljön az ország, mit ígért amaz ifju tanítvány

Gyakori a Bibliában az éltető ige jelképes emlegetése, mint „étek /.../ s innivaló”. Ezaiásnál ez az étel- és italszimbolika még konkrét szemléleti képeken alapul /55; 1./. A költő által — látott naplójegyzete, a János Jelenései tanúsága szerint — megverselni kívánt apokalipszis végén — amelyből ő is idézett — a jelkép már egészen megfelel a Nyolcadik ecloga gondolatának. Annak, hogy ez éltető erőből élhetne, ki élni akar amaz ifjú tanítvány ígérte ország eljöveteleig./János Jel., 22; 17, 20/: „És a Lélek és a menyasszony ezt mondják: Jövel! És a ki hallja, ezt mondja: Jövel! És a ki szomjúhozik, jöjjön el; és a ki akarja, vegye az élet vizét ingyen. /.../

Ezt mondja, a ki ezekről bizonyrágot tesz: Bizony hamar eljövök. Ámen, bizony jövel Uram Jézus!”

Amaz ifjú tanítvány, rabbi — írunk sem kell ezek után — Jézus Krisztus.

Jöjj hirdetni velem, hogy már közelít az az óra,
már születőben az ország. Hogy mi a célja az Úrnak, —
kérdém? Lásd az az ország. Utrakelünk, gyere, gyűjtsük
össze a népet, hozd feleséged s mess botokat már.

Vándornak jó társa a bot, nézd, add ide azt ott,
az legyen ott az enyém, mert jobb szeretem, ha göcsörtös.

E sorok jelképrendszere igen összetett. A próféta hívja a költőt hirdetni; „hogyan már közelít az az óra, már születőben az ország”. Krisztust idézik e sorok: „Bétölt az idő és elközelített az Istennek országa /.../” /Márk, 1; 15/ De nem a halni készülő ember túlvilágra utaló vigaszát jelzik e verssorok, hanem az élni akaróét, az életben hívőét és a másokat is életőét. „Jöjj hirdetni velem...” A Biblia logikájából az imígyen megformált jelképeség egyenesen következik. Mert a

Krisztus ígérte ország az Apokalipszis borzalmi után jön el. A költő is apokaliptikus borzalmakat élt meg. Ezek után pedig megújhodott világ közelít. E világba indul el költő és próféta, s az összegyűjtött nép. Ez az Ur célja. De nemcsak általánosságban.

Az „ország” jelképe az általánostól halad a konkrétabb felé. Elsőként ama költői, prófétai, tápláló harag szükségességének időhatározójaként szerepelt: „míg eljön az ország”. Ez az általánosság, a krisztologikus értelemben megújuló világ szintje.

A második fokozatban az idő szimbolikája válik konkrétta.

Jöjj hirdetni velem, hogy már közelít az az óra,
már születőben az ország.

„az az óra”. — Az „óra”-ra rámutató névmás is érezteti: csak egy óráról lehet szó. A szabadságban megújult világ idejéről. Ezt igazolja a felszólítás a jó hír hirdetésére. — „Jöjj hirdetni velem”. S ez a hirdetés, mert a közelítő órára és a születő országra vonatkozik, így, próféciában /a „már” közeli időt jelölő határozó kétszeri előfordulásával/, Vergilius IV. eclogájának — utóbb krisztológikus értelmezést kapott — megjövendőlt aranykorára emlékeztet;/s ez értelmezésre, láthatuk, Huizinga^{is.)} — Radnóti fordította — tanulmányában figyelemztetett).

Eljött már az idő, mit a jósnő szent szava hirdet,
Ujraszületve az évszázak nagy rendje megépül.
Már megtérhet a Szűz, meg az ősi saturnusi korszak,
Már uj sarjat küld a magasból a földre az ég is.

/Trencsényi Waldapfel Imre

fordítása/

A közelítő óra határozottságához képest az ország jelképe még mindig általános: „már születőben az ország.” — A szabadságban megújuló világ „terrénfuma” ez. Legmegfoghatóbb jelképeségét harmadik előfordulásakor nyeri el, mikor határozott céllá válik. „Hogy mi a célja az Urnak, — kérdém? lásd az az ország.”

„már közelít az az óra, / már születőben az ország.” Ez az ország időbeli közelítése. De nem téren kívül játszódik ez az imaginárius jelenet, hanem egy „vad hegyi úton”, „jajjal teli Szerbia ormának” nagyon is reális táji közegében. Így térbeli távolságot is sejtet a költő. Rámutat a próféta az országra — szinte a vad hegyi út magasából és távolából — egy távolra mutató szóval: „Lásd az az ország.” Mózes láthatta meg így — igaz, halála előtt —, a Nébo hegy magasából az ígéret földjét. „Ez a föld az, amely felől megesküdtem Ábrahámnak, Izsáknak, Jákobnak, mondván: a te magadnak adom azt. Megengedtem néked, hogy szemeiddel lásd /.../” /V. M. 34. 4./ — „Lásd az az ország.” És így a jövő e leheletfinom jelképe oly térbelinek, materiálisnak is tűnik. A költő, úgy véljük, a próféta felszólításakor megpillanthatta az időben elközeli, szabad, de térben oly távoli hazáját. S ha ez így van, akkor a próféta szavában — „lásd az az ország” — feltör a költő honvágya az iránt az ország iránt, amelyhez térben meg kell térnie, hogy számára a jövő idősíkján, mint vágyva vágyott eszmény, megvalósuljon. Egyszerűben szólva: nem gondolhatott úgy egy új világra, hogy hazájára ne gondolt volna. /A versben a nép említése is szűkebb közösséget jelöl./ S ha így volt, akkor az elválasztó messzeségre is gondolni kellett. És annak legyőztetésére is.

„Útrakelünk” — ez a varázsszó oldja fel az ország meglátásának unnepélyes feszültségét és a honvágy gyötrelmét is. — „Útrakelünk, gyere, gyűjtsük / össze a népet, hozd feleséged s mess botokat már.” — Az elhivatott ember, asszonyával és népével útrakél. Az itteni bibliai hangulatot talán mindennél jobban hitelesíti Mózes útrahívása, akihez az Ur így szólott: „Eredj, térj vissza Égyiptomba; mert meghaltak mindazok a férfiak, akik téged halálra kerestek vala. És felvevé Mózes az ő feleségét és fiait és felülteté őket a számárra és visszatére Égyiptom földére. Az Isten vesszejét pedig kezébe vevé Mózes.” /II. M., 4; 19-20./ — „hozd feleséged s mess botokat már.”

Különös ezt olvasni: „hozd feleséged”. Ennek értéséhez nem elegendő a mitikus közeg önmagában. Számára ez a szó nem lehetett csupán a testamentumi hangulatteremtés eszköze. Nem devalválódhatott egyszerű bibliai kellekké. Nagyobb becse van az ő szótárában ennek a szónak. Még arra is gondja volt, hogy a mű első változatában szereplő „menj asszonyodért, hozd” archaikusabb alakot a testamentumi nyelvbe szintén kifogástalanul beleillő, ám a mai nyelvérzék számára is tökéletesen elfogadható „hozd feleséged” szókapcsolatra cserélje fel.^{77/} /Holott a feleség megnevezésének archaizmusai — hitves, asszony — igazán nem voltak idegenek tőle./

„Hozd feleséged” — mintha csak a házba kellene bemenni érte. Hol van már a messzeség? A távoli asszony, „túl három vad határon”? A távolság legyőzetett. A költő a jelenbe varázsolta a hazatérést.

Most indul meg a vándorlás. „Vándornak jó társa a bot, nézd, add ide azt ott, / az legyen ott az enyém, mert jobb szeretem, ha göcsörtös.” — A göcsörtös bot, mint Trencsényi Waldapfel Imre mondja, Vergilius V. eclogájára utal. „Te pe-

dig fogadd el ezt a botot. Szép egyenlően nőttek görcsei/.../
/Révai Miklós fordítása/.^{78/} S talán az sem egészen véletlen,
hogy Radnótinak éppen ez a mű szolgált egy, a Nyolcadik eclo-
gát lezáró jelképpel. Hiszen, hogy ez a bukolika mit jelentett
számára, azt Vergilius V. eclogája pásztorköltő-temetésének
pandanjaként, az À la recherche... zárósoránál megfigyelhettük.
S az V. ecloga bukolikájának lényege - mint Trencsényi Wald-
apfel Imre írja, a Vergilius IX. eclogájának fordításával Rad-
nótit is szerepeltető Pásztori Magyar Vergilius kísérőtanulmá-
nyában - a Daphnis-mitosz ama tanulsága, hogy amikor ő az
Olümposzra kerül, "a személyében kifejezésre jutó igény a vi-
lág isteni rendjében örökérvényű helyet nyer /.../" Mert Daph-
nis a pásztorköltészet aranykoriságának is hordozója, akárcsak
a IV. ecloga ama születendő gyermeke.^{79/} Radnóti költeményében
ezt az igényt az örökké sugárzó, halhatatlan költői-prófétai
lét fogja beteljesíteni; egy krisztologikus aranykorban meg-
valósítani. Így lesz eljövendő az az ország, amely felé most
elindul a próféta, a költő és a nép.

Szabadon élni akaró nép vándorlása ez - mint Mózes
idejében Egyiptom földjéről - fáradságos uton, ám a jelenbe
varázsolt hazatérés által a térbeli vándorlás jelképét a jövő
idősikjára vetítve, egy eljövendő szabad Magyarország felé.

- x -

Tudjuk, hogy a távolság csak a versben győzetett le ily vará-
zsosan. A hazatérés lassu, kinos, borzalmas volt. "Élni sze-
retnék. Lélek vagyok." - írta, és egy tömegsírba lótték. De
ezért is méltó, hogy utolsó eclogájával bucsuzzunk el tőle,
amelynek tanúsága szerint megújult világban, szabad hazában,
szabad életet remélt. És mert - mint írta - "költőnek nincs
kora", - örök életet nyert.

Radnóti Miklós utolsó versei elé
 A ténykép Beck Judit felvételén, PIM, M.ú. t. 1734.

1. A Bor melletti Zagubica helység felett, a Lager Heidenau-ban írt versek: Hetedik ecloga, /1944 július/, Gyökér, /augusztus 8./, À la recherche... /augusztus 17./, Nyolcadik ecloga, /Augusztus 23./, Levél a hitveshez, /augusztus-szeptember; a befejezése minden bizonnyal már Borban készült el végleges formájában/; A Zagubica és Bor közti úton írta az 1. Razglednicát, /augusztus 30/, az Erőltetett menet pedig Borban született, /szeptember 15./-- Hazai földön írottak:
2. Razglednica, /Cservenka, október 6./, 3. Razglednica, ~~Szentkirályszabadja, október 24./~~ /Mohács, október 24./, 4. Razglednica, /Szentkirályszabadja, október 31./

A versek keletkezési körülményeiről, életrajzi háttéréről két részletes feldolgozás áll rendelkezésünkre. Tolnai Gábor: A meredek út végső szakasza ~~Radnóti Miklós utolsó időszaka~~ - Radnóti utolsó időszaka című tanulmánya; Tolnai Gábor: Nőnek az árnyak, Bp. 1981. 175-255., valamint Kőszegi Ábel: Töredék -- Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája című munkája, Bp. 1972. Témánk során, mivel az életrajzi háttér kétszeresen is feldolgozott, e vonatkozásokra csak annyiban térünk ki, amennyire a versértelmezések ezeket megkívánják. Ez adataink, ha egyéb hivatkozást nem teszünk, Tolnai Gábor említett tanulmányán alapulnak. Ezt a jegyzetekben csak idézetek és néhány kritikuskérdés esetén jelezzük. -- Az életrajzi háttérrel illetően l. még Tolnai Gábor: „Szerbia ormán” -- Radnóti Miklós nyomában, 1-3. Kortárs, 1972. 1. 86-106., 2. 254-269., 3. 416-433. /Bor és környékének helyszinrajza/; valamint Tolnai Gábor: Radnóti-kutatásaim margójára, /Az utolsó korszak/; Radnóti-tanulmányok, Bp. 1985. 13-22. /Kiegészi-

tés A merek ut végső szakasza című tanulmányhoz./

A Radnóti-versek szövegeit a Radnóti Miklós összes versei és versfordításai című kiadvány /a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Réz Pál, Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.) alapján idézzük.

2. Szalai Imre: A Hetedik ecloga, Magyar Nemzet, 1959. május 4. 4. 1.

I.

Mindvégig

1. A gyökér szemléleti képe nyilvánvalóan sokkal elterjedtebb, mint ahogy itteni összehasonlitásaink reprezentálhatják. A költő alkatából ered e motívum kedvelése, így a párhuzamok nem hatást jelentenek közvetlenül, inkább csak a gyökér-motívum használatára való hajlamának esetleges erősítését.

-- Radnóti műveiben csak azokat a gyökér-motívumokat tekintjük itt, amelyek rendelkeznek a jelzett tulajdonságokkal, és csupán ezekhez keresünk külső párhuzamokat.

Dési Huber István gyökér-motívumairól: Mezei Ottó: Dési Huber, Bp. 1972. 21. 1.

2. Csaplár Ferenc: Egy ismeretlen Radnóti-írás: Mese a szomorú fűzfáról. Tiszatáj, 1964. 5. 7. 1. A mű szövegét l. még:

Radnóti Miklós: Próza, Bp. 1971. /a továbbiakban: Próza/,
(Radnóti-ra tett)

75-78. 1. La Fontaine hatásáról: Sőtér István: La Fontaine és Radnóti Miklós, Sőtér: Tisztuló tükrök, Bp. 1966. 209-214.

La fontaine hatását e mesére vonatkoztatva, ^(Csaplárral szemben) ~~Csaplár~~ tagaéta

Baróti Dezső: Kortárs utlevelére, -- Radnóti Miklós 1909-1935 című monográfiájában, Bp. 1977. 281.

3. Radnóti Miklós, 1909-1944. Szerk. Baróti Dezső. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiadványai, IV. 114. . .

4. V.ö. Bori Imre: Radnóti Miklós költészete, Forum Könyvkiadó, Ujvidék, 1965, 155. l., valamint Tolnai Gábor: Radnóti; Tolnai: Tanulmányok, Bp. 1970. 315. -- A versidézetben a kiemelés tőlünk való. *Almásdi Kossuthújság 761 l. Radnóti: Napl., Bp. 1989. 195-197. 1941. nov. 1-i bejegyzés 2. sz. 2.*

5. A Halott nép és az Esőben a Harc az ünnepért c. ~~1938~~ ^{/1938./} Szabó Lőrinc-kötetben jelenik meg. Az erdő fiai és a Minden nap valaki ~~1938-as kötetéből~~ a Különbékéből való. V.ö. Radnóti Miklós: Különbéke -- Szabó Lőrinc új verseskönyve, Nyugat, 1936. II. 47-51. és Próza: 276-283. Érdemes megtekintünk egy itteni, radnóti választotta Szabó Lőrinc-idézetet, a Föld, erdő, Isten c. kötet verséből, az Estéből, /amelynek Radnóti idézte sorait Szabó Lőrinc utóbb átdolgozta/.

Menjünk talán, menjünk mi is; -- kövessük
a jóságos teheneket s a súlyos-
léptű bikát, amely leghátul halad
időnként komoran megrázva ringó
nehéz szarvát és nagy sötét heréit.

/Vö. hangulatilag, Radnóti: Mint a bika/.

Radnóti kiemeli még -- tul a Lán ajándéka idézett strófáján
~~és~~
-- Szabó Lőrinc Versek a havasról c. versfüzérét is, nem véle-
letlenül. A hegyek ugyanis kedvelt tájai költészetének, s e
versek V. tagja Az erdő fiai.

6. Bálint György: ~~Antarctikus szarvakkal~~ Miklós Radnóti
Miklós: Ujhold. Bálint: A toronyőr visszapillant, Bp. 1966. I.
435.

7. Bori: i.m. 116-117. A gyöker-motivum korábbi előfordulásai-
ról uő. i.m. 170.

8. Kurcz Ágnes: A szóhangulat Radnóti Miklós költészetében.
Irodalomtörténeti közlemények, ~~antarktikai~~ ^{antarktikai} 1960. 5.

558-571. Id. rész: 566.

9. Sőtér, i.m.

10. Kurcz Ágnes: i.m. 561. A Gyökérre feltétlenül igaznak érezzük az impresszionizmustól eltávolodott költő stílusjegyeiről írottakat. Azonban a költő utolsó, bori korszakában fellép egy bizonyos, „az eltűnt idő nyomában” járó költői nosztalgia, amelynek csirái versünkben is adóttak. Ennek kiteljesedése utóbb magával hoz, akár a prousti művészet, sajátos, impresszionisztikus jegyeket is. V.ö. a II. fejezetben foglaltakkal.

11. L. még Marianna D. Birnbaum: Radnóti Miklós színei c. szép dolgozatát, Irodalomtörténeti Közlemények, 1974. 6. 701-706. A fehérről, mint a tisztaság színéről: 702., mint a félelem és a halál színéről: 704. ^{még:} L. Bakonyi István: Órizz és védj. Forrás, 1984. 5. 65-68.

12. Tolnai Gábor: A meredek út végső szakasza, i.m. 187.

13. Tolnai Gábor: ~~xxx~~ „...Szerbia ormán...” i.m. 3. Kortárs, 1972. 3. 422.

14. A Hajnaltól éjjelig Sirfelirat c. darabjában is visszatér a féreg-motívum, az Egyszer csak c. versben és a Töredék-ben nem különben. /Ezekről más összefüggésben./

15. Berzsenyiről, mint a „horáci álomba” hasztalan menekülni próbáló költőről l. nagy esszéjét: Radnóti: Berzsenyi Dániel-

ről, Nyugat, 1936. 1. 232-236. és Próza, 266-275. Csokonairól Bori: i.m. 96-97; Napló, ~~1936-1937. 141-225-ig~~ 1939. 141-225-ig.

16. Radnóti Miklós 1909-1944. i.m. 157. A szövegváltozat faksimiléje.

17. ~~Mindkét megállapítás~~ Bori: i.m. 157.

18. Tolnai Gábor: Radnóti, Tolnai: i.m. 315. l. A naplóbejegyzést idézi először: Trencsényi Waldapfel Imre: Radnóti Miklós eclogái. /Utószó/. Radnóti Miklós: Eclogák, Bp. 1961. 94-95. L. Radnóti: Napló, i.m. 279. 1943. márc. 8-16-ig egyeztetve.

19. Kurcz Ágnes; i.m. 566-567.

20. Bori, i.m. 25. és 180.

21. Bori Imre: „A semmi ágán”, Hid, Ujvidék, 1962. 12.
 1115-1129. Az id. részek: 1120., 1127.

22. Sötér, i.m. 215.

23. Bori, i.m. 168., de a gondolat könyvében korábban is.

24. A Károli-biblia és az Arany-^{versek}~~kötet~~ magával viteléről Tolnai Gábortól értesültem. A Bibliáról még: Kőszegi Ábel: Töredék, i.m. 18. -- Mind a Bibliát, mind Aranyt magával vitte korábbi munkaszolgálataira is. L. erről Naplójának ~~eddig megjelent~~ részleteit: ~~Kritika, 1933. 9. 32., 1940. szeptember 8-i naplóbejegyzése; Kortárs, 1934. 5. 698, 699., 1942. július 7-i, (12-6.) augusztus 20-i és október 3-i naplóbejegyzése, (i.m. 214. 215. 223. 236-237.)~~ ^{Több} ~~eddig megjelent~~ naplórészletek is jelzik, hogy Arany Mindvégige meghatározó jelentőségű volt a számára. V.ö. ~~Kritika, i.m. 35., (1940.)~~ ^{és} november 19-i ~~naplóbejegyzése, Kortárs, i.m. 698., 1942. november 16-i naplóbejegyzése, (i.m. 115. 266-267.)~~ ^{utóbbi} ~~Az bejegyzés~~ egésze tanulságos Aranyhoz, s általában a magyar költészethez való viszonyát illetően. / -- A Mindvégiget illető bejegyzések közül a legfigyelemreméltóbb: ~~Magyvilág, 1934. 5. 739., 1941. május 31-i naplójegyzete; i.m. 166.~~

„Tegnap Róbert, a hetedik gimnazista tanítványom hirtelen azt mondja: Valahogy úgy látom, hogy a Tanár ur inkább klasszikus irányu /?/ és mindig egy kis megvetéssel beszél a sikeres írókról, a sikerről. Aminek sikere van, az nem is lehet jó? És miért van ez így ép a művészetben? /.../ és tessék mondani, a jó íróknak és a jó művészeknek nem fáj az, hogy nem ők aratják a sikereket? Dehogynem! -- felelem kis félnevetéssel, vágnak rá és fáj nekik, hogy nem kapnak elismerést. -- De ugye tudják, hogy miért nem kaphatnak, és ezért az ilyen siker nem is kell nekik? -- kérdi meg végül. /.../

Persze, -- felelem -- és dolgoznak tovább. Ismeri a Mindvé-
gige-et?

Van hallgatód? nincsen?

Te mondd, ahogy Isten

és R. folytatja az idézetet."

25. Radnóti: Jegyzetek József Attila hátrahagyott verseihez.
József Attila hátrahagyott versei. Galamb Ödön: A makói évek
c. munkájának függelékében. Cserépfalvi, Bp. 1941. és Próza
385.
26. Bálint György: Radnóti Miklós versei. Bálint György: i.m.
II. 518.
27. Bálint György: Járkálj csak, halálraitélt! Bálint György:
i.m. I. 681.
28. Kurcz Ágnes, /i.m. 567-568./ Radnóti három típusu archai-
zálását különbözteti meg: az antikizálót, a biblikus nyelveze-
tüt, és a XIX. századi pátosz hangnemét. Szerinte ritka az
alaki archaizmus nála, inkább archaikus hangulatot teremt.
/Az 'elvégeztetett' tehát e ritkább alaki archaizmusok egyi-
ke./ -- Nemes István Radnóti Miklós költői nyelve c. könyvé-
ben, -- Bp. 1979. 91-92. -- tárgyalja a Radnóti-versekben
használt szenvedő igéket, mint a költő archaizmusainak lé-
nyeges jegyét.

II.

Az eltűnt idő nyomában

1.

A prousti világ életre kél

1. Radnóti: Kafka Margit művészi fejlődése. Szeged, 1934,
Magyar Irodalomtörténeti Intézet, /Értekezések a szegedi ma-
gyar királyi Ferencz József Tudományegyetem magyar irodalom-

2. kiad. Szeged, 1934. ^{Szegedi Fiatalok} Művészeti Kollégiuma.
történeti intézetéből 14. / Utalásaink rá: Próza.
2. Radnóti: Kafka Margit 1918-1938 Nyugat, 1938, II. 446-447.,
Próza, 375-377.
3. Radnóti Miklósné szíves közléséből és egyéb emlékezésekből is úgy tudjuk, hogy a költő -- tul az egyetemi évek során olvasott francia szemelvényeken -- a mű első két -- Gyergyai Albert fordította -- kötetét olvasta. Egy kötete, /valószínűleg az első/, megvolt könyvtárában franciául is.
4. Proust ugyan tagadta a Bergson-hatást, az mégis ^{közvetve vagy} ~~egyértelműen~~ ^{közvetlenül} nyomot hagyott művészetében. -- A tartam-elméletről l. Babits Mihály: Bergson filozófiája. Babits: Esszék, tanulmányok, Bp. 1978. I. 136-156. Vö. még: Réz Pál: Proust, Bp. 1961. 120-138.
5. Gyergyai Albert: Marcel Proust. Bevezetés Az eltűnt idő nyomában c. általa fordított regényhez. Bp. 1937. I. 15.
6. Radnóti: Bálint György: Az idő rabságában. ~~Szociálisták~~
Gondolat, 1936. 2. 149-150. Próza: 465-467. Id. rész: 465. (II. 60-63)
Bálint Proustról fenntartásokkal: Az eltűnt idő nyomában, Bálint: i.m.
7. E helycseréről: Tolnai Gábor: Utószó az Ikrek hávához.
Radnóti: Ikrek háva, Bp. 1959. 54-55.
8. Radnóti Miklós: ^{1939. okt. 6-i és} ~~Naplójele kritika, 1932. 3. 37.~~ 1941.
^{i.m. 79. 130-131 utóbbi} január 6-i naplóbejegyzése, ^{Ez megjegyzése után közvetlenül} emlékezik meg Bergson haláláról, akit, ha nem is hallgathattott, mégis ifjusága mesterei közé sorolja. -- Az Ikrek háva prousti jellegéről először: Tolnai, i.m. 1959. 50-51.
9. Vas István: Radnóti Miklós kisregénye. Nyugat, 1940. 6. 300-301.
10. Proust: Az eltűnt idő nyomában, I. Ford. Gyergyai Albert. Bp. 1937. 83-84.
11. Radnóti: Ikrek háva, Próza, 7-8. A kiemelések tőlünk valóak.
12. Radnóti; i.m. 8.
13. Radnóti: i.m. 24.

14. Radnóti: i.m. 31.
15. Radnóti: i.m. 38-39.
16. Radnóti: i.m. 46.
- ~~17. Radnóti Miklós naplójából. Kortárs, 1984. 5. 674-675.~~
 1. m. 53.)
17. ~~18x~~ Gyula=Ortutay Gyula, Gábor=Tolnai Gábor, András=Beck András. Az „apa halála” az Ikrek hava nevezetes részlete.
18. ~~Radnóti~~ ~~Próza~~ Radnóti: Próza, 97-101. 1939. július 8-9.-i naplóbejegyzése. Értékelésére IV. fejezetünkben visszatérünk.
19. Sótér István: Külföldieknek Radnóti Miklósról. Sótér: Tisztulós tükrök, Bp. 1966. 217.

2.

„Mint kőben a megkövesült esigaház”

1. Sótér: i.m. 216. Nem fogadhatjuk el -- ennek ellenében -- a mű strukturális megközelítése kapcsán Odrovics Imre állítását, (Az idill elégizálódása /Radnóti Miklós: Hetedik ecloga.) Literatura, 1982. 2. 326. aki az idill elégizálódásáról joggal írván, egyuttal az idill „kvázi-nullfokáról” is beszél.
2. Bencédy József: Radnóti Miklós: Hetedik ecloga, Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből, Bp. 1963. 43-49. *1d. társ: 47.*
3. Chikán Zoltánné: Radnóti Miklós eclogáinak nyelvéről. Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve, 6. 1960. 39.
4. Bori: i.m. 108. Itt is, mint könyve más helyein, mélyen igaz a felismerés: Radnóti számára a létezés egyetlen formája a költői lét. Am nem veszi figyelembe a hazához kötődésnek a költészettel, mint azilummal legalábbis azonos hangsúlyu megnyilvánulását.
5. Tolnai: A meredek ut végső szakasza, i.m. 184-185.
6. Tolnai: i.m. 191., Bori: i.m. 158.
7. Nemes István: i.m. 226.

8. Radnóti Garay János arcképe, ^(radíció előadás) /1938/. Próza: 354-364.

~~idézet~~

9. V.ö. Chikánné: i.m. 39.

10. Tolnai; i.m. 191. Ez, valamint korábbi nyomoruságuk; a férges mocsok és kifosztatásuk leírásának jelenbe idézése valóban föllazítja a multat, -- mint Tolnai mondja --, szálást készítvén a Levél a hitveshez, az 1. Razglednica, az À la recherche... és az Erőltetett menet prousti varázsának, noha e műben a ~~prousti esztétikát~~ ^{múlt elmozdulását,} inkább a szeretett asszony jelenbe idézésében véljük ^{meghatározónak,} ~~otthonnak~~. Hiszen az egykor Borban élt, különböző nemzetiségű foglyok jelenbe idézése nem a költő önnön emlékein alapult. A férges mocsoktól történt megszabadulásuk pedig még nem jelent oly nagy időbeli távolságot, hogy az emlékezés prousti intenzitását indokolná. /Persze, elhurcoltatása óta sem telt el "nagy" idő, ám ezt a tartamot a hazától és a szeretett asszonytól történt elszakitottsága -- érthetően -- felfokozza./ Ám a mult kétségtelenül föllazult; athatja a jelent; s ez a jelenidejű mult valóban előkészíti fogságában írott prousti verseit; sőt, az első prousti hangütések -- éppen az előadottak révén -- már ott vannak a Hetedik eclogában.

11. V.ö. Tolnai, i.h. 191.

12. V.ö. Bori: i.m. 193-197. Odrovics kitétele: i.m. 329.

13. A Hamlet-idézet, I. felv. 4. szín. -- A "suhogás" itteni hangulata és az ötödik ecloga kapcsolatáról, Chikánné: i.m.

40. -- Kelemen Péternek a Tengerihántással kapcsolatos észrevétele kéziratban. (A halál képzetét készíti elő a 'suhogás' a Naptár December c. darabjában, (erről III. fejezetünkben), ~~14. prousti i.m. III. 54. továbbá az 1940. Ábr. 27-28~~ ^{ott Mintahalál zárásában.})

14. Bori: i.m. 159.

15. Bori: i.m. 159. ~~159.~~

16. Bori: i.m. 87.

17. Schöpflin Gyula: Ismeretlen Radnóti-műfordítások, Irodalomtörténet, 1978. 1. 254-266. Id. rész: 265. A regény:

Charles Morgan: Sparkenbroke /A láng, ford: Nagypál István

[Schöpflin Gyula], Bp. 1942./

18. ~~Himnusz és 1935-ös to~~ ^{tsverszi émotívumai+ról L.}
~~Proust: i.m. I. 47.~~ ^{Batóti Dezső; Arnyékban élés}
~~1947, Bp. 1980. 436-467.~~ ^{Proust-idezet: i.m. I. 47.}

19. Egri Péter: Álom, látomás, valóság. Bp. 1969. V. fejezet; A kép tárgyszerűségének emlékező-álmódzó fellezítése.

Proust. 110-175. Id. rész: 174.

20. Ráduly Márta értékes dolgozatából /Radnóti a műfordító, irodalomtörténeti disszertáció, ELTE Egyetemi Könyvtár,

Kd 2044/ tudjuk, hogy az Alsom s szivem virraszt kezdősora a bibliai Énekek énekéből ered. /5;2/.

Én alszom, de a szivem virraszt,
szerelnem hangja, ő kopog /.../

/Dán Róbert és Tóth Bálint fordítása,
Jelenkor, 1964. 12. 1117./

Hogy Radnóti tisztában volt Chénier forrásával, azt igazolja a másik általa fordított verse, az Arcom meghervadt már magyar szövege is. Hiszen -- mint Ráduly Márta írja --, annak csak Énekek éneke-beli kutfőjében szerepel, Chénier művében nem, a menyasszony bőrének barnasága, kedvesének delelése a nyájjal, s a kedvesét kereső szerelmes nő tétovasága. /1;6-7./

Ne nézzétek, hogy barna a bőröm,
megfogta szinem a napfény/.../

Majd alább:

Mondd meg nekem,
lelkem szerelme,
merre legeltetsz,
merre hever nyájad
delelőben?

hogy ne keressetek,
mint aki leplétől nem lát,
társaid nyájainál!

/Dán Róbert és Tóth Bálint fordítása,
Jelenkor, 1964. 12. 1115./

Mindezek a Chénier versében hiányzó motívumok pedig ott vannak Radnóti fordításában.

Arcom meghervadt már, barnára szitt a nap/.../
Ó mondd, hol lellek én
szépek legszebbike? mondd, merre jár a nyájad?
mondd, hol legel, delcel? mutasd meg azt a tájat,
ne fussak folyton én hiába s tétován
idegen pásztor és idegen nyáj nyomán!

Ráduly Márta feltételezi mindezért, hogy Radnóti idegen segítséggel az Énekek éneke héber eredetijéhez juthatott volna el. /V.ö. Ráduly: 49-51./ Am mivel tudjuk, hogy a Chénier-fordítások a Szerelmes versek c. antológia számára készültek, /Bp. 1941./, Naplójából pedig ismeretes, hogy az egyik Chénier-vers fordítását 1941. július 30-án fejezte be, (Radnóti: i.m. 176. 1941. aug. 1-én a naplójában egy részét) ~~Naplójából, bev. Jenegete Béla, Nagyvilág, 1964. 5. 740s./~~ elképzelhető, hogy forrásként használhatta Szent Jeromos latin Énekek éneke-fordítását, amely abban az évben két kiadásban is megjelent, Kerényi Károly magyarításával egyetemben. /Kétnyelvű klasszikusok, ill. Officina Könyvtár, 10./ Az Officina-könyvtár kötetei -- úgy tudjuk -- megvoltak könyvtárban. S a korábbi magyar fordítások -- ideértve Károlit is -- messze nem kerülnek ily közel Radnóti szövegéhez, mint a Szent Jeromosból fordított Kerényi-féle magyarítás:

239
En alszom, de szivem óber/.../ /19. lap/

valamint:

Ne nézzétek rajtam, hogy a bőröm sötét,

mert a nap ártott színemnek. /.../

Áruld el nekem, lelkem szerelme:

Hogy legeltetesz? Hol tartasz delelőt?

Hogy ne társaid nyájai után kezdjek kóborolni! /31. lap./

21. Bori: i. m. 169-170.
22. Bori: i.m. 168.
23. Losznai Anna: Meredek ut. Radnóti Miklós új versei.
Nyugat, 1939. I. 121-123.
24. Ikrek hava, Próza, 15.
25. Szalai Imre: A Hetedik ecloga, i.m. ~~A hetedik ecloga~~
26. Tolnai: i.m. 198.
27. Sötér: Külföldieknek Radnóti Miklósról, i.m. 217.
28. Tolnai: i.m. 201.
29. Bori: i.m. 168.
30. Kovács Zoltántól, a költő egykori fogolytársától idéztük a közte és Tolnai Gábor között folyt beszélgetés alapján.
31. A Cartes postales és a Razglednicák műnemének rokonságáról:
Gereben Ferenc: Radnóti Miklós Razglednicái, Irodalomtörténet,
1969. 2. 395.
32. Tolnai: i.m. 216.
33. Gereben: i.m. 396.
34. Az 1. Razglednica elemzését v.ö. Tolnai: i.m. 207-208.,
Gereben: i.m. 395-400.
35. Tolnai: i.m. 207.
36. Ráduly: i.m. 74. Montherlant: Lányok /Les jeunes filles/ c.
regényét Radnóti lefordította. /Bp. 1942. Cserepfalvi./

"És visszatérnek mind a művesek"

1. Egri Péter: Álom, látomás, valóság. Bp. 1969. 169.
2. Kaffka Margit: Szinek és évek. Bp. 1961. 24-25.
3. Radnóti: Kaffka Margit művészi fejlődése, i.m. Próza, 145-146.
4. Jól látja ezt az átfordulást Kurcz Ágnes, i.m. Irodalomtörténeti Közlemények, 1960. 4. 570.
5. A prousti introverzióról: Szerb Antal: A világirodalom története, Bp. 1962. 924.
6. A kiemelések tőlünk valók.
7. Dolgozatom e fejezetének ^{csaknem} minden lényeges elemét tartalma-
zó első változata kéziratban már megvolt, /1975 óta ^{bőve és átdolgozott} disszer-
tációm részeként olvasható az ELTE Egyetemi Könyvtárában/,
mikor Bárdos Judit közreadta À la recherche...-verselemzé-
sét. /Irodalomtörténet, 1978. 1. 165-182./ Írása korábbi
változatának egyetemi vitáján tanulmányom fő szempontjait --
különös tekintettel a vers multjaira -- ismertettem. Így ~~ez~~
elemzésének -- írással helyenként párhuzamos -- észrevéte-
leit nem használhattam fel.
8. A Magyar irodalmi lexikon példája a "hexameter" szócikk-
ben. Bp. 1963. I. 462.
9. Bori: i.m. 48.
10. Bori: i.m. 126-127.
11. A "Délszigetről" Bori: i.m. 103-104. A Köszöntőről uő.
i.m. 161-162. és 46. jegyzete, 189.
12. ~~Hal-eset~~ Bálint György: Hal-eset, Bálint: A toronyór
visszapillant, i.m. ~~XX~~ II. 27-29. Id. rész: 29. Id.: Radnó-
ti: Jégtáblák, könyvek, koldusok, Radnóti: Próza, 519-520.
Bálint György irásának Radnóti által aposztrofált címvál-
tozata: Elmélkedés a halról.

13. Bálint György: Mámor a polcek között. Bálint: i.m. II. 375-380. Id. rész: 380.
14. Bálint György: Jónás példája. Bálint: i.m. II. 470-472.
15. Radnóti Miklós: Napló^{i.m. 157.)}. ~~Könyvtár, 1984. 5. 680. V.ö.~~
Trencsényi Waldapfel Imre: Radnóti Miklós eclogái. Radnóti: Eclogák. Bp. 1961. Utószó, 81. A. Gy. = Aczél György. -- A Második eclogáról kiváló műfajelméleti és eszmei interpretáció: Marianna D. Birnbaum: A humanista ellen-modell: Radnóti Miklós Második eclogája. A magyar vers, Bp. 1985. 166-170.
Ugyanarról: Marianna D. Birnbaum: Miklós Radnóti. A Biography of His Poetry. München, 1983. /Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C: Miscellanea 14./ 112-115. -- Mivel Marianna D. Birnbaum munkája és jelen írásunk egymástól függetlenül készült, külön hivatkozásokat a helyenkénti hasonló megfontolások ellenére sem tettünk. Értékes műve egészére azonban nyomatékosan felhívjuk az érdeklődők figyelmét.
16. Vallomása műfordításairól: Orfeusz nyomában c. műfordításkötete utószavában, Pharos, Bp. 1943. és Próza; a hivatkozott rész: 392.
17. A kiemelés Radnótié. -- Schöpflin Gyula: Közélet és magánélet /Az irodalom peremén IV./ című visszaemlékezésében, /Irodalomtörténet, 1978. 4. 1013-1014./ írja, hogy Párizsban, 1937 nyarán az ő jelenlétében olvasott fel és fordított Radnótinak García Lorca-verseket Brachfeld Olivér. A Cigány románcokból spanyolul és magyar fordításából is felolvasott neki. Az Antonito el Camborio halálának egy sora, „Ay, Federico García”, Brachfeld fordításában „Hej, Federico García”-nak hangzott. Innen származtatja Schöpflin jogosan a Federico García Lorca zárósort. A magunk részéről feltételezzük,

hogy a mű Brachfeld által ekként magyarított sora, „Véres tajtéket háromszor hányt”, -- noha itt személyre vonatkozik --, átsugárzott az ekkor, Párizsban írt Hispania, Hispaniára: „Csupán véres folyóid futnak / tajtékosan, Hispania!” S így talán García Lorca verséből táplálkozott a Tajtékos ég idevágó, s az À la recherche...-ig sugárzó, idézett motívuma. Schöpflin másik állítása, hogy Brachfeld a Torreádorsiratot is felolvasta /és -- tegyük hozzá -- nyilván fordította, vagy legalábbis értelmezhetette/ neki, a továbbiakban kap külön jelentőséget. -- García Lorca sorsának magára vonatkoztatásáról először Tolnai Gábor: „Hej, Federico García”, Tolnai: Vázlatok és tanulmányok, Bp. 1955. 132-134. Az idézett ~~xxxxx~~ García Lorca-vers hatásáról uő., i.m. 140-141. V.ö. még: Bori: i.m. 129.

18. „rák épülget benned, vagy leszűrnak, / nem mindegy, mondd?” -- Utalás Bálint György Uj év c. irásának -- a költő által egy esztendeje idézett -- részletére: „A szemlélő /.../ Egy ideig kíváncsian tündődött, hogy rákban fog-e meghalni, vagy haslövésben.” Radnóti: Bálint György: Jégtáblák, könyvek, koldusok, i.m. Gondolat, 1937. 3-4. 206-207., ~~xxxxxx~~ Próza, id. rész: 520. -- Ami a verseket elemésztő máglyatüzet illeti, Heine mondta, hogy ahol könyveket égetnek, ott embereket égetnek. És náci-Németországban ekkorra már meggyulladtak -- többek között Heine műveiből is -- a nemzetiszocialista „civilizáció” könyvmáglyái. Heine -- a német irodalomból történt -- „kiüzetéséről” Radnóti egyébként bökkverset írt naplójába. (1940. jan. 18. i.m. 88.) ~~.....~~ -- Ugyancsak a máglyatüzeről a „Meredek út” egyik példányára látott soraiban.

19. Jegyzet József Attila hátrahagyott verseihez. József Attila hátrahagyott versei; Galamb Ödön: Makói évek c. munkájának függelékében. Cserépfalvi, Bp. 1941. (Radnóti: Próza, 385. id. rész.)

20. Sötér István: Külföldieknek Radnóti Miklósról, i.m. 219.
21. Réz Pál mondja így Proust-tanulmányában, Réz Pál: Proust, Bp. 1961. (29. id. Egri: i.m. ¹²⁰⁻121.
22. Radnóti Miklós naplójából. Kortárs, 1984. 5. 682. Péter András művészettörténész, /1903-1944. dec. 9./ A Franklin Társulat igazgatója. 1944-ben a nyilasok elhurcolták. Bálint Vera=Csillag Vera grafikus, ^(Bp. 1909. dec. 5. - 11) Bálint György felesége; jelenleg Ausztráliában él. Zöld Ferenc=sióagárdi Dr. Zöld Ferenc; sióagárdi Zölu Márton honvédtábornok fia; a szerzői jog akkoriban elismert szaktekintélye; kiváló vivő; jelenleg a Clermont ^{tanára} kaliforniai Clermont egyetemén a sporttörténet és a vívás ^{taná} tanára. Maga a vers idilliumának életrajzi háttéréről Vas István beszélt: ~~xxxxx~~ Vas István -- Lator László: Beszélgetés egy vers ügyén Jelenkor, 1984. május, 387-396. Különösen: 393-395.
- ~~23. Egri: i.m. 130. Radnóti nyomában.~~
23. Egri: i.m. 130.
24. Bori: i.m. 84.
25. Federico García Lorca: Toreádorsirató. András László fordítása. A Federico García Lorcát ~~xxxx~~ Tolnai Gábor szerint /i.m. 134./ 1937 őszén, Budapesten írta. Radnóti Lorcával kapcsolatos további kísérleteiről, Tolnai: i.m. 141-143.
26. 1940. okt. 22., és nov. 19-i bejegyzése, ^{i.m. 105; 114-115}
27. Radnóti Miklósné szíves szóbeli közlése alapján. A középkori francia szöveg fordításában Lukácsy Sándor volt segítségemre. Szent Elek életéről Sik Sándor írt misztériumot. Sik: Alexius. Bp. 1918.

4.
Jól éltünk hajdanán!

1. /wir lebten ie vil wcl/, írja Vogelweide. V.ö. Walther von der Vogelweide mit einer Auswahl aus Minnesang und Spruchdichtung. Sammlung Göschen, Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter und Co. 1927. 105. -- Radnóti fordításához ezt a kiadást használta. /Tolnai Gábor szíves szóbeli közlése./
2. Keresztury Dezső: Utószó Walther von der Vogelweide válogatott verseihez, Bp. 1961. 168.

~~27. Bori: i.m. 172.~~

3. Bori; i.m. 171. -- Lator megállapítása: Radnóti Miklós: Erőltetett menet. A versről Vas Istvánnal beszélget Lator László. Jelenkor, 1979. 3. 261-265. Id. rész: 263.

4. Radnóti: "Iax alma veni..." Nyugat, 1938. II. 231-232. és Próza, 131., valamint Napló, i.m. 20-21. 1938. aug. 3.

5. Radnóti archaizmusairól: Nemes István: i.m. 85-101; Kurcz Ágnes: i.h.

6. Ezt a lelkiállapotot tükrözi 1939 elejéről fennmaradt, Ortutay Gyulához írott levele is: "/.../a törvényhozók nem érdekelnek, a halál, -- az sem. De a választás körüli "igazolás", első valóságos találkozásom a törvénnyel [a II. zsidótörvény, 1939. IV. tc. 1939. május 5.] és a választás eredménye, a hazám tett itt "titkosan" hitet az örület és a hamisság mellett, -- megviseltek." -- A választás eredménye: 1939. május 28-29-én, az országgyűlési választásokon a Magyar Élet Pártja, -- a kormánypárt --, nagy többséggel győzött, a második legnagyobb parlamenti pártként pedig a nyilasok kerültek ki a választásokból. -- És ami öt minősíti: azonmód mentőkörülményeket keres és talál a haza számára; keserűségének okát pedig idegállapotában keresi. "Ismerem az összetevőit, a "fejlődést" és hogy e fejlődés érdekében mit tettek itt a husz év alatt és tudom, hogy az eredmény várható volt és természetes, -- tudom az eszemmel, de az idegeim -- /nagyon ritkán/, rendetlenkednek. /.../ Rövidzárlat. Hidd el Gyulám, ez is megesik. De nincs semmi baj, szépen fogjuk elviselni és méltón -- magunkhoz." /Nyilván a pusztulást/. ~~Váx~~
V.ö. Kedves Tutus! -- Levelek Ortutay Gyulához. Közreadja: Varga F. János. Kritika, 1985. 8. 19. /A törvényre és a választásokra vonatkozó adatokat Varga F. János jegyzeteiből vettük./

7. A Csütörtök monogramjairól L. Zuzana Adamová, Három monogram megfejtése, Elet és Irodalom, 1964. 8. 5. és Tolnai Gábor: Csütörtök, Kortárs, 1964.

11. 1820-1822. T=Ernst Toller német drámairól, JM=Jiri Mahen ~~PR=~~ cseh író, PR=Pierre Robin francia költő. Az utóbbi,

~~Radnóti verséről fennmaradt hiadalmával ellátott~~

Radnóti e versébe foglalja hiedelmével ellentétben, nem vett részt a spanyol polgárháboruban. ~~Radnóti e versébe foglalja hiedelmével ellentétben, nem vett részt a spanyol polgárháboruban.~~

Hogy mennyire magáról is vallott idegen költők belső szám-
kivetettsége kapcsán, nem csak a Csütörtök kortárs költőiről
írottukból tetszik ki, hanem, -- mint Ráduly Márta érzékeny
elemzése rámutat, ~~az~~ /i.m. 51-55./ -- például Joachim du Bellay
Panasz c. versének fordításában is. Jól érzi Ráduly Márta, hogy
a francia költő nevében illeti Radnóti zokszóval Magyarországot,
„pedig volt idő talán, amire visszaemlékezve Radnóti is elmond-
hatta:

Fiadnak vallottál már néha drága dajka /.../”

Hogy mennyire volt ilyen idő, s hogy ama fiú érzés minden ka-
taklizma ellenére mit sem változott, jelzi a Nyugtalan órán
/1939. január 10./
-- mintegy Du Bellay soraira „válaszoló” -- vallomása.

Magasban élted, szélben, a nap sütött,
most völgybe zárod tört fiad, ó hazám!
Árnyékba burkolsz, s nem vigasztal
alkonyi tájakon égi játék.

Sziklák fölöttem, távol a fényes ég,
a mélyben élek, néma kövek között.
Némuljak én is el? mi izgat
versre ma, mondd! a halál? -- ki kérdi?

S eme -- ^{alkalosszi} ~~alkalosszi~~ strófaival, hangulatával, Berzsenyire
is mutató -- strófákra felel Du Bellay:

Sikságon bolygok én, vad ordashad követ,
s mint lengő rettenet borzolja bőrömet
a fagy lehellete, a széltől futt fagyos hó.

Virággal ékes rét jutott a többinek,
Őket nem űzi ott vad ordas, szél s hideg, --
pedig én sem vagyok nyájadban épp utolsó.

S ha meggondoljuk, -- ismét Ráduly Mártára hivatkozva --,
hogy a „Virággal ékes rét jutott a többieknek” sora Radnóti
hozzáköltése, és hogy fordításában „hazám”-at ir Franciaország
helyett, -- „hazám, hazám, felelj, ne éljek elveszetti! / De
csak visszhang felel perlő és bús szavamra.” -- ugy végképp
nem maradhat kétségünk e fordítás benső indítékáról.

~~És a világ apró rebbenéseit~~

8. Bori: i.m. 130.

9. Az idézetben a kiemelés tőlünk való. -- Az idilli rész **igéi** közül egyedül a 'hűl' áll kijelentő módban, de ez egyidejűségben áll a 'zöngne' igével, értelmileg tehát feltételes módot jelöl: „a béke méhe zöngne, míg hűl a szilvalekvár”.

III.

„Nézd a világ apró rebbenéseit”

1. Bálint György: Pogány köszöntő, Bálint: i.m. I. 54.
2. Radnóti: Bálint György: Az idő rabságában. Gondolat, 1936.
2. 149-150., Próza: 465-467. Id. rész: 465.
3. Radnóti: i.m. Próza, 467.
4. E terminológiával, -- „mikrokozmosz képek” --, jellemzi Bori a 30-as évek Radnóti-verseit. i.m. 116. Mi e terminológiát más értelmezésben használjuk, l. alább.
5. Freskóméretéről van szó, nem pedig a hagyományos freskófestészet költői adaptációjáról. Az általunk értelmezett freskótechnikára mutat rá Radnóti, Solohov Csendes Donjáról irván. /Hej, atyuska, hej csendes Don...“ -- Szocializmus, 1935. 8. 384. és Próza, 457-459./ -- A regény terjedelme a freskók hatalmas kiterjedését idézik. Mégis „Solohov valóságábrázoló erejének titka tapintatos aprólékosságában rejlik, mely /.../ az ábrázolás hitelét szolgálja.” Korábban pedig **az** azt hangsúlyozza, hogy Solohov, főhőséről, éppen mert fejlődésében ábrázolja, nem freskót ad. Próza: 457.
6. Radnóti igen kedvelte Chagall művészetét. -- Baróti Dezső foglalkozott Chagall és Radnóti párhuzamával, egyrészt a

folklor vonatkozásában, másrészt a kompozíció kapcsán. Az utóbbi esetben, -- 1952. október 6 című, Személy harmadik alcímű versét elemezve, ugyanazt a Chagall-képet vizsgálja, amelyet legalkalmasabbnak velünk a mikrokozmosz illusztrálására. Az 1950-es években készült, Radnótira tehát már nem hathatónak ~~Vasárnap~~ de képszerkesztésével párhuzamba állítható Vasárnap című festményt. V.ö. Baróti Dezső: Kortárs utlevelére, Radnóti Miklós 1909-1935, i.m. 167, 310-311.

-- A kép mérete egyébként nagy, 210x240 cm. (Kollégiuma.)
7. Radnóti: Ujhold, Szeged, 1935. Szegedi Fiatalok Művészeti
8. Radnótira igen mély hatást gyakorolt Lukács György: A lélek és a formák. Kísérletek. c. esszékötete, Bp. 1910.

/Erről Tolnai Gábor tájékoztatott./ -- Radnóti: Babits Mihály: Ujabb versek, Radnóti: Próza, i.m. 299-306. ~~304.~~

9. Lator László: Radnóti Miklós költői fejlődése, Irodalomtörténet, 1954. 3. 270.

10. Kőszegi Ábel: Töredék, i.m. 42.

11. A Razglednicák ritmikájáról bővebben Gereben Ferenc: i.m. 396, 401, 405-406, 412.

12. Réz Pál szíves szóbeli megjegyzése alapján.

13. V.ö. Gereben elemzésével, i.m. 403-404.

14. A kiemelések tőlünk valók. -- Sötér István írja, -- Külföldieknek Radnóti Miklósról, i.m. 223. -- hogy Radnóti kései

klasszicizmusának milyen közeli rokona a már említett Chenier

mellett Hölderlin és Georg Trakl halálközeli lírája. -- Trakl ^(versében)

eredetileg a felhő csak árnyat vonhatna a tó vizére. /Ráduly, i.m. 171

15. Gereben: i.m. 408.

16. Gereben: i.m. 410. A 3. Razglednica elemzése: 405-411.

17. Gereben: uott.

18. Az idézetek: Tolnai: A meredek ut végső szakasza, i.m. 225-226.

19. Radnóti: i.m. Próza, 458.

20. Gereben: i.m. 413.

21. Tolnai Gábor: két találkozás, Magyar Nemzet, 1959.
május 6. 4.
22. Bori: i.m. 175.
23. Gereben: i.m. 413. -- Az ünirónikus hang e mély tragikum a Gyökérben is a pusztulás kapcsán tört fel.
24. Bori: i.m. 130.
25. A Chartresben és a Pál-idézetben a kiemelések tőlünk va-
lók. A Sirfelirat kiemelése Radnóti Miklósé. -- A Chartres és
a Sirfeliratot is tartalmazó Hajnaltól éjjelig versfüzér
1937-ben keletkezett. A Meredek ut kötetbeosztásában e vers-
füzért a Chartres-től csupán a Cartes Postales, a Razgledni-
cák említett előhírnökei választják el, lévén a Chartres is
franciaországi képeslap-vers.
26. (V.ö.) Tolnai Gábor: A meredek ut végső szakasza, i.m. 230.
~~Radnóti Miklósé~~
27. A kiemelések tőlünk valók.
28. Radnóti: Európai exotizmus. Független Ujság, Kolozsvár,
1936, 29-30. 3. valamint ~~Ikrek hava~~ erősen módosítva:
Ikrek hava, Próza, 15.
29. Ikrek hava, Próza, 37.
30. Radnóti: Listius László. Egy kalandorköltő a XVIII. szá-
zadban. /Rádióelőadás, 1938./ Próza, 365-374. Id. részek:
365-366, 374.
31. Bálint György: Radnóti Miklós: Járkálj csak, halálrai-
tél! ~~ixxx~~ Bálint: i.m. I. 680. -- Megjegyzendő, hogy erő-
szakos halálának tudata -- ugyancsak a történelmi helyzetből
levont következtetés gyanánt -- megjelenik már 1933. augusz-
tus 22-én írott, Mint a bika c. versében. Ám ott még a hősi
küzdelemben történő elbukását jövendőli; ekként e haláltu-
dat nem is oly tragikus, mint az 1936-tól jelenlévő; akkor
sem, ha a kettő egy tragikus és realista ön-és világszemlé-
let fejlődésében nem függetleníthető egymástól.

32. Bori: i.m. 88. -- Nehéz ezt a Bori Imre által is elismert, nem filozófikus, korból eredő haláltudatot szembesíteni azzal, amit az e jelenségből állítólag kifejlődő Radnóti-attitűdről a szerző elmond: „/.../ a biatos és tuott halál egyetlen bizonyosságát kívánta meg a lélek, ebbe kapaszkodott, s versről ~~re~~ versre kísérte diadalmas előretörését, azzal vigasztalva magát, hogy neki volt igazsága, a képzelete nem hagyta cserbe.”

/Bori: i.m. 128./ -- A kérdés kritikáját bővebben l. Baróti Dezső: Az elidegenített Radnóti, Baróti: Irók, érzelmek, stílusok, Bp. 1971. 458.

33. Bálint György: Radnóti Miklós versei, /1940/. Bálint: i.m. II. 518.

34. Király István: Ady Endre, Bp. 1970. I. 468-470.

35. Radnóti Miklós: Napló, ^(i.m. 19.) ~~1984. 5. 66.~~

36. Ikrek nava, Próza, 47.

37. Mindezt színezi, hogy naplójában is ír a temetésről, ám ott borzalom és szépség egyensúlya érződik, míg versében, -- amelynek spiritualizmusáról még lesz szó --, a tragédián belül a szépség diadalmaskodik. V.ö. Radnóti Miklós: Napló, ^(73. 1939. szept. 28.) ~~1984. 5. 66.~~
i.m. ~~1984. 5. 66.~~

38. Marianna D. Birnbaum: i.m. Irodalomtörténeti Közlemények, 1974. 6. 704-705.

„Eretnek hadak között hűségre példakép”

1. Radnóti: A könyv és az ember. Próza, 122. /Radnóti írása cím nélkül a Kóhalmi Béla szerkesztette Az ujkönyvek könyve c. antológiában jelent meg, Bp. 1937. 265-268. A Prózában szereplő cím, a Kóhalmi-kötet egyik ciklusának címe, nem Radnótitól származik./
2. A Bibliáról: Kőszegi Ábel: Töredék. i.m. 18. -- Minden könyvét elvették, de a Bibliát meghagyták neki. -- Korábban a Nyolcadik eclogáról szólva, fenntartásokkal megjegyeztük, hogy „a szemtanui emlékezet azt is tudni véli, hogy bibliájának maradványait az abdai tömegsír feltárasakor is nála találták.” Ezt semmilyen, az exhumálással kapcsolatos dokumentum nem igazolta, így -- jelenlegi ismereteink alapján -- hitelesnek nem tekinthető. /V.ö. Melczer Tibor: „...Mint tanu szólni a kései kornak” -- Radnóti Miklós Nyolcadik eclogája. Jelenkor, 1979.
5. 443./ -- Megjegyzendő, hogy Radnóti -- mind parafrázált, mind idézett bibliai szövegeinek tanúsága szerint -- a Brit és Külföldi Biblia-Társulat által közreadott, átdolgozott szövegű Károli-bibliát használta. Így bibliai idézetünk idézteinket mi is az egyik ilyen kiadásból, /Bp. 1927./ vettük.
3. Baróti Dezső: Kortárs utlevelére, i.m. 36.
4. Radnóti Miklós 1943. április 25-i levele Zolnai Bélához. MTA kéziratára, Ms 4126/339. Idevonatkozó önvallomását a levélből idézi Zolnai Béla: Vesztett tanítványok nyomában, Hataladás, 1947. 21. 15. A levél értékelésére visszatérünk.
5. ~~Baróti Dezső~~ Petrányi Ilona: Radnóti Miklós levelei Hilbert Károlyhoz, Irodalomtörténet, 1978. 1. 268-269.
6. Baróti: i.m. 69.
7. Baróti: i.m. Uott.
8. Baróti: i.m. 136.

- 9. Baróti: i.m. 98-101.
- 10. Baróti: i.m. 31-33.
- 11. A madárprédikációról: Bori: i.m. 20.
- 12. A vers velencei illetéséről baróti: i.m. 98.
- 13. H. Barbusse: Jézus. Ford.: Hajós Károly. Bp. 1927. XXXI. fejezet, 27-29., 41. vers, 143-144.
- 14. Életrajzi háttéréről: baróti: i.m. 61-62.
- 15. Baróti: i.m. 122-12b.
- 16. Radnóti peréről: Markovits Györgyi: Üldözött költészet, Bp. 1964. 69-77. A per teljes anyaga: Markovits Györgyi-Tóbiás Áron: A cenzura árnyékában, Bp. 1966. 283-312.
- 17. Négy Radnóti-levél, Bp. 1973. 2.
- 18. Baróti: i.m. 199-201.
- 19. Radnóti: A könyv és az ember, i.m. Próza, 119; 121.
- 20. A versről részletesen: Baróti: i.m. 368-373.
- 21. Radnóti: Kafka Margit művészi fejlődése, i.m. Próza, 177-178. A Kafka-analógiáról: Bori: i.m. 31.
- 22. Thomas Mann 1941. szeptember 7-i levele Kerényi Károlyhoz; Thomas Mann és Kerényi Károly levélváltása regényről és mitológiáról, Ford.: Petrolay Margit, Bp. 1948. 72.
- 23. Thomas Mann: József és testvérei, Bp. 1963. 1342. Káldor György fordítása. Mindkét idézetet l. A XX. század külföldi írói, Bp. 1968. 266-267. Az előzőt nem pontos fordításban.
- 24. Babits: A legnagyobb magyar.-Töredék Széchenyiről. Babits: Esszék, tanulmányok, Bp. 1978. 2. köt. 503-511. Különösen: 508-509. A Széchenyi-esszé és a Jónás könyve párhuzamáról először: Fodor Ilona: Babits és a Jónás könyve, Kortárs, 1967. 2. 297-304. Bővebben: Melczer Tibor: Egy költői magatartás kettőssége Babits Jónás könyvében, Irodalomtörténeti Közlemények, 1972. 3. 307-332. A kérdéses rész: 313-318.

25. Radnóti: Berzsenyi Danielről, Nyugat, 1936. március, 232-236., Fróza, 266-275. Az idézett rész: 275.
26. V.ö. Réz Pál: Apollinaire világa, Bp. 1974. 121-128. Vas Istvánnal közös Apollinaire-fordításkötete: Guillaume Apollinaire válogatott versei, ford: Radnóti Miklós és Vas István; Cs. Szabó László tanulmányával, Pablo Picasso -- a költőt ábrázoló -- rajzával. Vajda János Társaság, Bp. 1940. -- A meggyilkolt költő egyetemista korában történt megismeréséről: ~~Rax~~ Baróti: i.m. 144. ^(1939 nyarán) E mű/Párizsban ~~kért~~ való megvásárlásáról ~~1939 nyarán~~ 1941. augusztus 4-i naplójegyzete tanuskodik. Radnóti Miklós: Napló, ~~Magyar Világ, 1984. 5. 710.~~ ^{i.m. 176)}
- A Don Quijote átdolgozása: Cervantes: Don Quijote, átdolg: Radnóti Miklós, ill. Enyvvári Herbert, Bp. 1943. Cserépfalvi. /Apollinaire: Merlin és a vénasszony c. versét Kálnoky László fordította./
27. Radnóti: Utószó Orpheus nyomában c. műfordításgyűjteményéhez, /Pharos kiadó, Bp. 1943./ Fróza, 391. -- Apollinaire orphikus művei közül l. mindenekelőtt a Bestiáriumot.
28. Ennek a nála később nem ritka „átspiritualizálásnak” korai, nem transzcendens előzménye jelenik meg az 1934-ben írt Elégiában.
29. Hasonló jelentőséget tulajdonít a Babits-nekrológversnek Radnóti francia fordítója, Jean-Luc Moreau: Vallomás Radnóti-ról c. esszéjében, Magyarvilág, 1976. 12. 1860-1869. Különösen: 1868.
30. Radnóti: Fróza, 97-101. 1939. július 8-9-i naplófeljegyzése, amely János jelenései címmel, mint összefüggő szöveg is, fennmaradt. V.ö. még: Radnóti: Napló, ~~Magyar Világ, 1984. 5. 721-724.~~ ^(i.m. 25-26)
31. Huizinga: Válogatott tanulmányok, Bp. 1943. Vál.: Tonai Gábor, ford: Radnóti Miklós. 121-123. Radnóti 1942-1943-as

(rettenetes)

- ~~XXXXXXXXXXXX~~ munkaszolgálatából történt felszerelése után fordította Huizinga tanulmányait, és szidalmazta a „kiváló szerzőt” pokoli körmondatai, definíció-kolosszusai miatt. L. Hilbert ~~Károly~~ Károlyhoz írott, 1943. június 26-i levelét, /Közölte Petrányi Ilona, i.m. 270./, valamint Ortutay Gyulához írott, 1943. július 26-i levelét. /L. Ortutay: Tényes, tiszta árnyak, Bp. 1973. 241./ A Negyedik eclogát még budapesti munkaszolgálat idején írta. De Huizingát már korábban ismerte és becsülte, ugyannyira, hogy Ortutaynak az ő Im Bann der Geschichte-jét ajándékozta -- 1943. március 21-i levele tanúsága szerint -- születésnapjára. /V.ö. Ortutay: i.m. 239./ Tolnai Gábortól pedig úgy tudjuk, hogy e fordításkötettel akartak a nácik által koncentrációs táborba hurcolt tudós előtt tüntetően tisztelegni. /V.ö. Tolnai Gábor: Radnóti, i.m. 343-344/ -- ~~Radnóti Negyedik eclogája Negyedik eclogája aranykoniságának párhuzamánál. Konstantin III. eclogája aranykoniságával. Bronesópi Művelődési Intézet Radnóti költés eclogái, Radnóti XXXXXXX i.m. .... /Ellentétben Radnóti Nyolcadik eclogájával, itt csupán és nem aranykoniság párhuzamánál van szó./~~
32. Komlós Aladár: Radnóti olvasása közben, Élet és Irodalom, 1962. ~~XXXXXX~~ 1. 6-7.
33. Tolnai Gábor: A tények makacs dolgok, Élet és Irodalom, 1962. 4. 4-5.
34. Vértés György: A Radnóti-kérdéshez, Élet és Irodalom, 1962. 5. 7.
35. Koczás Sándor: Radnóti költészetének értékeléséhez, Élet és Irodalom, 1962. 10. 4.
36. Rónay György: Széljegyzetek egy vitához, Uj Ember, 1962. 10. 2.
37. Koczás: i.m. Az általa idézett naplórészlet a költő 1942. május 17-i, Komlós Aladárhoz írott, és naplójába másolt levelének részlete. A levelet a Petőfi Irodalmi Múzeum

kézirattár. Orzi. ~~Közül~~ Major Otto idézett bővebben a levélből, /Az igazi Radnóti, Uj Tükör, 1984. 19. 15./, egyebek között a költő e vallomását is: „mogyha valláshoz egyáltalán közöm van, akkor a katolicizmushoz van közöm.”

38. A levél és a még felhasználásra kerülő, 1943 húsvét vasárnapján Sik Sándorhoz írott radnóti-levél gépelt másolata a Piarista Rend Budapesti Rendházának levéltárában található.

A levelekre Rónay György hívta fel a figyelmet. ^{A Jan. 8-ilevel} ^{terjedelmesebb} ^{magyar nyelv-történet} ^{Magl. i. m. 203-205.} ^{1962. jún. 26.}

39. Mai magyar költők. Szerk. Dr. Vajthó László. Bp. 1941.

Dante.

40. „Horváth B. féreg, mondjuk lefricskázom magamról...” -- Ezt és előzményeit V.ö. Radnóti: Egy verselőre, 3. A kis disztichonos gúnyversek első kettejének eredete is benne van a levélben. -- A disztichonok második tagjával méltán veti össze Baróti Dezső az Eaton Darr strófáiból ^{c. alatt} összegyűjtött bökkversek Ballada c. tagját. V.ö. Baróti: Írók, érzelmek, stílusok, i.m. 443-445. -- A Horváth Béla-cikk kérdéséhez l. Petőcz Pál: A Vigilia irodalomszemlélete és irodalompolitikája, /1935-1944/, Irodalomtörténeti Közlemények, 1964. 660. valamint Rónay László: Az ezüstkor nemzedéke, Bp. 1967. 170. -- A kérdéshez -- Réz Fálnak a sajtóvitát illető, rendelkezésünkre bocsátott adatainak felhasználásával -- a következő adalékokkal szeretnénk hozzájárulni: Fossonyi Lászlónak az ügyhöz nem volt köze, mert a cikk közlésekor nem tartózkodott Budapesten. Emberségére jellemző, hogy mikor Major Tamás egy évvel később Bajcsy Zsilinszky Endrénél közbejár Radnótinak a munkaszolgálat alóli felmentése ügyében, a kérvény aláírói között ő is szerepel. /V.ö. Ortutay: i.m. 443-444./ A cikk közzétételéért Just Béla volt a felelős, indítéka pedig -- egyebek közt -- a Dante-kiadó zsarolása volt. A kérdésről bővebben: Fossonyi László: Tettenérés, Bp. 1980.

223-228. valamint az Országos Széchényi Könyvtár Possonyi-fondjából, /Fond 162/, Dr. Szalai Sándornak, a Dante kiadó munkatársának Possonyinoz írott, 1941. december 15-i levele, /amelyet Possonyi nem kapott kézhez/, ~~valamint~~ ^(és) Just levelének másolata kécs Lászlóhoz, amelyben beismeri, hogy ő iratta Horváthtal a cikket, mert őt, kécsét kihagyták az említett antológiából. /A zsarolási szándékról persze bölcsen hallgatótt./ -- Lényegesebb Horváth Béla szerepe. Azok közé tartozott, akik már a Pogány köszöntőre felfigyeltek. /Napkelet, 1930, ll. 1077-1078./ Kadnóti pedig Horváth Legjobb a lehetetlen c. kötetről írt a Nyugatban, /1936. I. 156./ mérsékeltén irónikus hangnemű kritikát. Ez is „magyarázhatja”, hogy a Dante-antológia irodalmi alvilágba sorolt költői közül Horváth főmedvényében Kadnóti az élre került. /L. Horváth Béla: Mai magyar költők avagy: az irodalom alvilága, Vigilia, 1942. január, 25-26./ Ugyanott /26-27./ Just is támadta az antológiát. /Néhány kritikai észrevétel egy versgyűjteményről./ Hogy jobban minősíthető legyen Horváth eljárása, megjegyzendő, hogy ő maga is szerepelt az általa poszkondiázott antológiában. Igaz, midőn a nyilas lapban, a Magyarságban /1942. január 14. 5./ Tagló /Németh Károly/ megdicsérte cikkéért, a nyilas-elismerést visszautasította. Ekkorra már a Nemzeti Ujság hasábjain gyűrűzött a vita. /Pusztai Sándor: Quo vadis irodalom? január 18. 4; ugyanott: Horváth Béla: Személyes kérdésben; a január 21-i számban /7. 1./ Ijjas Antal szólt hozzá a kérdéshez, s a január 23-i számban, /7. 1./ Vajthó László zárta le a vitát, Horváthot hangsúlyozottan válaszra sem méltatva./

41. A levél adatait l. 4. jegyzetünkben. Zolnai egykori ~~kis~~ szemelvényes idézésében -- sajtóhiba folytán -- a ~~„morális~~ „reális előnye” kifejezés helyett „morális előnye” szerepelt.

42. Vas István: Mért vijjog a saskeselyű? Bp. 1984. [42-45.

43. Az erről is döntő, 55000. Eln. oszt. 1942. sz. honvédelmi miniszteri rendelet szövegét l. "Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön..." -- Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon, szerk.: Karsai Elek, Bp. 1962. I. 490-499.

A fehér karszalagról a 4. § 2. bek. a és b pontja intézkedett.

/Nagybaczoni Nagy Vilmos~~sz~~ ezidőtájt a munkaszolgálatosok védelmében mondott beszédének gyorsan érzékelhető hatása lett a bánásmódban. ^(és a közgondolkodásban.) Erről Radnóti naplójában megemlékezik. 1942. nov. 23-i ~~B~~ 21. 2942. 232. c. m. 268.

44. Erről Radnóti Miklósné tájékoztatott.

45. Sik Sándor: Radnóti Miklós. Vándortűz, 1947. 4. 4. -- Megjegyzendő, hogy témánk egészét illetően Rónay György ~~írt~~ adott közre uttörő tanulmányt, Szegedi Gergely álnéven,

/Radnóti Miklós útja, Vigilia, 1949. 10. 656-665./ amely ugyanakkor téves adatot tartalmaz Radnóti „1935-ben történt” katolizálásáról. Ezt vette át Haas György: Az abdai halott c. tanulmányában, /Katolikus Szemle, 1979. 2. 165-177., a hivatkozott téves adat: 169./

46. Melczer Tibor: Szocialista ihletettség a kései Radnóti-versekben; Tanulmányok a két világháború közötti hazai szocialista és antifasiszta irodalom kérdéseiről. A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 12. 1975-1976. 119-122.

47. „Miasszonyunk bohóca” -- utalás Anatole France: Le jongleur de Notre-Dame című művére. Magyarul a Radnóti aposztrofálta címmel jelent meg, Nyitrai József fordításában, Bp. 1920, -- Milotay = Milotay István, szélsőjobboldalivá lett újságíró.

48. Kolumbus utinaplója, ford.: Szerb Antal, Officina könyvtár, 2. Bp. 1941.

49. V.ö. Szerb Antal bevezetésével, 5. A bevezetés egyszerűen mind ráirányítja az olvasó figyelmét egy, a Kolumbusz előtt mindössze három nappal írott Radnóti-vers, az Ifjuság genezi-

sére. A bevezetésben ugyanis ezt találjuk:

„Az olvasót bizonyára az lepi meg legjobban, hogy milyen kicsinyek a dolgok közeirel nevére, milyen lenyegtelen apróságokkal kezdődik az ujjkor, milyen kevésbé tudják a történelemalkotó emberek, hogy mit cselekszenek.” /4. 1./

Radnóti pedig imígyen számol le az ifjúság illuzióival:

Mikor Kolumbusz a zsivajgó partra lépett
s követték társai, az ittas tengerészek,
szagos szél támadt és lábához hullt egy fészek,
s egy zöld majom szaladt feléje s rázta öklét:
érezte már, hogyan kezdődik az öröklét.

Megvillant nagy szeme, fáradt szemhéja égett.

Legyintett. S hátraszólt valami semmiséget.

/Ifjúság, 1943. május 29./

50. A kiemelések mindkét idézetben tőlünk valók.

51. Kolumbusz utinaplója hivatkozott részeinek lapszámait, a hivatkozások sorrendjében: 7, 9, 10, 10, 12, 13, 13, 13-15, 11,

12, 12. -- Arról, hogy a Kolumbusz-versnek köze van Radnóti katolizálásához, Tolnai Gábor szóbeli közléséből értesültünk.

52. Hogy itt valóban zsoltároló könyörgésről lehet szó, két művön kívüli tényező is igazolni látszik. Az egyik Ortutay Gyula visszaemlékezése, aki Nem tudhatom... c. írásában, /i.m. 231-232./ arról szólván, hogy milyen értetlenül fogadták többen 1943 szilveszterén a költő által felolvasott Nem tudhatom...-ot, ^{megvallja:} ő maga az akkor még nem végleges utolsó sor ellen berzenkedett. Magam, már akkor ima-parafrázisra gyanakodva, megkérdeztem Ortutayt, hogy mi váltott ki benne az akkori befejező sorban ellenérzést. Ortutay vallásos végkicsen-
gésre emlékezett. Hogy mi lehetett az a sor, -- variáns híján -- nem tudhatjuk. De azt, ami végső változatként fennmaradt,

azt a zárósort, úgy veljük, nem véletlenül, hanem a zseni te-
libetalálós szövegértelmezésével és belsőérzésével mondta Lati-
novits Zoltán -- ^(a Magyar televízióban a hangzót) telednetlenül szép szavalatában -- imára
tárt karokkal és imaként recitalva.

53. A csillagviseelési kötelezettség érvénybe lépése előtti nap-
ról Vas István beszélt. Vas István -- Lator László: Radnóti
nyomában, i.m. Jelenkor, 1984. 5. 395. És Vas István: Munka
szeretlem, Kortárs, 1988. 5. 66-67.

54. Bori: i.m. 130. -- Mindebben ott kell tudnunk Nagy Etel
halála előtti Istenhez fordulását, amint azt Vas István meg-
írta. Vas István: Mért vijjog a saskeselyű? i.m. II. 341-344.

L. még: Hegyi Béla: A kereső Kassák, Vigilia, 1977. 9. 614.

-- A lélek szerepéről Radnóti verseiben: Gömöri György: Rad-
nóti spiritualizmusa, Vigilia; 1982. 12. 914-921. Dolgozatá-
nak néhány kitétele, kivált a Hegyedik és a Nyolcadik ecloga
befejezését illetően felfogásunktól erősen eltér. ~~Sik Sándor~~
~~dekoratívítottázzkik leírásánál a mondattól, melyben a szöveg~~
~~leírásánál a mondattól, melyben a szöveg~~
~~leírásánál a mondattól, melyben a szöveg~~
~~leírásánál a mondattól, melyben a szöveg~~

~~leírásánál a mondattól, melyben a szöveg~~
~~leírásánál a mondattól, melyben a szöveg~~
~~leírásánál a mondattól, melyben a szöveg~~
~~leírásánál a mondattól, melyben a szöveg~~
A dolgozat több érzékeny elemzése a tanul-
mányunkban foglaltakhoz közelálló.

55. Sik Sándortól is tudjuk, hogy az Enciánt -- messze nem
egyedül versei közül -- Radnóti nagyon szerette. L. Sik Sándor
összegyűjtött versei, s.a.r. Jelenits István, Bp. 1976. 951.
Sik Sándor megjegyzése. A Hegyorom és fátyolfü c. verséről is
ezt jegyezte meg: "Egyike azoknak, amelyeket Radnóti Miklós
nagyon szeretett." /I.m. 953./ -- Sik Sándor és Radnóti hegyi
tájai között egyébként is van hasonlóság.

56. Radnóti Miklós naplójából, i.m. Kortárs, 1984. 5. 704.

57. Sik Sándor-Schütz Antal: Imádságoskönyv/.../ 11. kiadás,
Szent István-Társulat, Bp. 1940. 414-418. Imádság boldog halá-
lért; Más imádság jó halálért. Az imádságoskönyvre Holl Béla
hivta fel a figyelmem.

58. Erdélyi Ágnes utolsó levele Mikó Imréhez, Nagyvárad, 1944. április 20. Közli: Mikó Imre: Erdélyi Ágnes emlékezete, Utunk, Kolozsvár, 1975. 20. 2. -- Filitradnóti Miklósné.
59. Bibó István: Két verselemzés, Confessio, 1979. 4. 75-80. E műről: 77-80. Telibetaláló a másik mű ~~■~~ megválasztása is: József Attila: Négykézláb másztam...
60. Vas István: Radnóti emlékezete, Vas István: Tengerek nélkül, Bp. 1978. 108. — A Naphimnusz Sik Sándor fordításában: Az olasz irodalom kincsesháza, Bp. 1943. 33-34. ^{és csak: H. W. ...}
61. Trencsenyi Waldapfel Imre: Radnóti Miklós eclogái, i.m. 78.
62. Bori: i.m. 156. és 44. jegyzete. Hahn István tanulmánya: Jesajától a IV. eclogáig, Az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság évkönyve, 1942. ²⁴⁶⁻²⁷³
63. Trencsenyi Waldapfel Imre fordítása, Georgica, I. 505-506. Trencsenyi Waldapfel Imre, /i.m. 78./ ószövetségi írásokkal állítja párhuzamba a Georgica e. részét.

Hogy a Töredéket szánta volna Radnóti 6. eclogájának, többen vitatják. Nemigen tartjuk elfogadhatóknak az olyan kísérleteket, amelyek valamely Radnótitól származó címet viselő költeményről tételezik fel, hogy a 6. ecloga volna. Egyrészt mert az eclogák tudatosan sorszámuk és műfajuk megnevezését viselik címként; /még a Száll a tavasz... esetében is a ~~precíz~~ költő szükségesnek tartotta odairni az alcímet: Előhang az eclogákhoz/. Másrészt a címmel rendelkező, eddig „gyanuba vett” verseket tartalmi és formai okok miatt sem tartjuk a sorba illőknek. Jóval komolyabban kell vegyük ezeknél ~~■~~ a költő összes verseit angolra fordító, és példás jegyzetaparátussal közreadó Emery George hipotézisét, — Miért nincsen hatodik ecloga? /Literatura, 1984. 2. 213-221./ --, aki csak kacérkodik a címmel rendelkező Radnóti-költemények „eclogásításával”, meg Radnótinak a hatos számmal kapcsolatos, — nehezen komolyan vehető — emlékeztetkiesésével; viszont egyebekben elgondol-

koztató eszmei érvekkel áll elő. A Töredék kapcsán említi a strófák közötti kipontozások esetleges szándékosságát. Azt, hogy a költő torzót kívánt volna létrehozni. Hiszen befejezettnek hat valóban, holott tőle tudjuk, hogy nem az. Megküldte ugyanis idehaza irt utolsó versei között, a mi keletkezése napján Boldizsár Ivánnak, megírván neki: „A legutóbbi töredék még.” Vagyis olyan-
 nak érezte, ami még kiegészítésre szorul. Hogy ítéletében megmaradt-é, mikor következő eclogája címébe a Hetedik-et foglalta, nem tudhatjuk. Ám tény, -- s ezt jól látja Emery George --, hogy a Töredék végén ott van a fájdalmas hallgatás. /„mikor a költő is csak hallgatott”/. És észreveszi az Ötödik ecloga végén is ama kényszerűen fájdalmas elhallgatást: „Mégsem tudok írni ma rólad!” -- Töredékesség, elhallgatás, és -- hogy magunk is érvet adjunk Emery George-nak --, a Töredék költői hallgatása után ott a várakozás: „és várta, hogy talán megszólal újra-”. Talán, hogy új megszólalásával szülessen meg „Hatodik eclogája”? Mert Emery George szerint nem a „Hatodik ecloga” maradt töredékes, hanem -- kényszerűen bár, de szándékosan -- a világirodalom egyik leg-
 tökéletesebb verssorozata, a Radnóti-eclogák sora. Mert ekként a sorozat kompozíciójának megtörésével is kifejezheti az elhallgatás fájdalmát. S noha minden egyéb, amit ~~később írtunk~~ az elhallgatásról tőle idéztünk, érv a Töredék, mint „hatodik” ecloga mellett, -- a torzót valamilyen formában kiegészítésre szorulóknak tekintette; s az Ötödik ecloga elhallgatására válasz a Töredék-beli hallgatás; vagyis ha megirt és fennmaradt művei között keressük „Hatodik eclogáját”, az -- meggyőződésünk szerint -- csak a Töredék lehet; ám mélyen egyetértünk Emery George ama végkövetkeztetésével, hogy „a szellemtudományokban gyakran fontosabb helyes kérdéseket feltenni, mint azokra véglegesnek látszó válaszokat adni.”

/V.ö. még; Boldizsár Iván: Az utolsó levél, Új Irás, 1984. 11. 65-69. H/2 v. el. A/1 sz. című írás.

64. Garai Gábor is ugyanez: „/.../ mintha már a hétköznapi, emberileg még felfogható halálon tulról szólna, -- méltó átkért kiáltva, dadogón és fuldokolva.” Garai Gábor: Szemközt a halállal, Kortárs, 1964. 11. 1818-1819. -- Különös módon már 1939. október 3-1 naplóbejegyzésében is e halálon tuli megszólaláson kapja rajta magát: „Oly korban éltem, mikor egy kicsit minden ember Kenyeres-Kaufmann volt. Az irodalomban is. Oly korban éltem... de miért mult időben? Miért volt?” ~~xxx~~ /Radnóti: Napló, ~~1939. okt. 3. 75.~~ ~~i. m. irodalom, 1964. 5. 735.~~

65. Proust, i.m. I. 136.

66. V.ö. Bori: i.m. 160; Tolnai: „...Szerbia ormán...” i.m.

III. Kortárs, 1972. 3. 431-432.

67. V.ö. még: Ezsaiás: 2; 12-13., 19; 5-8., 33; 9., 11-12., Zakariás, 11; 1-2.

68. Cs. Szabó László: Meredek ut -- Radnóti Miklós emléke, Cs. Szabó: Két part, Bp. 1946. 290.
69. Trencsényi Waldapfel Imre: i.m. 100.
70. Bori: i.m. 159.
71. V.ö. Chikánné értékelésével, i.m. 43. A Koranyárról 1. Bori: i.m. 132-133., /na nem is a Jónás-kérdés aspektusából, /
72. E zsoltár-átnevezésre, akár eclogánk zárása némely bibliai vonatkozására Hahn István professzor hívta fel a figyelmem.
73. Tamás Attila: József Attila költészetével rokon vonások Radnóti Miklós lirájában. Irodalomtörténeti dolgozatok, Szeged, 1968. 37-42. /Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XIV. 1968./ 40.
74. Tanulságos a „vadsodru patakban gömbölyödő kavics” hasonlatánál számba vennünk Baróti Dezső Tétova óda c. verselemzésében szereplő megjegyzését a „mint kőben a megkövesült csigaház” hasonlatról, ti. hogy Radnóti érdeklődött a kövek iránt, -- íróasztalán is tartott néhány különleges példányt. /Baróti: Írók, érzelmek, stílusok, i.m. 431.) Nem kevésbé érdekes Tolnai említett, kései bori helyszinrajzának az a részlete, /Kortárs, 1972. 3. 428-429./ amely szerint Radnóti Zagubica környékén „nézte és látta minden nap /.../ a Lippa partján, az ut kövei páruarabjainak a folyócska évekkel mérhetetlen folydogálásától kavicsá »gömbölyödő« példányait.”
75. Bori: i.m. 161-162.
76. A kiemelés mindkét idézetben tőlünk való.
77. Radnóti: Bori notesz. Hasonmás kiadás, Bp. 1985.
78. Trencsényi Waldapfel Imre: i.m. 104-105.
79. Trencsényi Waldapfel Imre: Vergilius pásztori muzsája, kísérőtanulmány a Pásztori magyar Vergilius című kötethez, Officina, Bp. 1938. 95., 97.

-x-

Tul a jegyzetekben szereplő műveken, munkánk során mindvégig haszonnal forgattuk a következőket:

Radnóti Miklós bibliográfia, összeállította Vasvári István, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp. 1966.

Pomogáts Béla: Radnóti Miklós, Bp. 1977.

Miklós Radnóti: The Complete Poetry. Edited and Translated by Emery George. Ardis, Ann Arbor, Michigan, USA. ⁽¹⁹⁸⁰⁾ /Példás jegyzetanyaga révén alapvető forrásmunka!/
/Példás

Emlék és varázslat. Vallomások Radnóti Miklósról. Vál., szerk., bev., jegyz: Pomogáts Béla. Bp. 1984.